

Euskeraren erri akademia / Academia popular de la lengua vasca
L'academie populaire de la langue basque

Euskerazaintza

LXVII Zenbakia • 2011. urtea-I

1. Karlistada

1833-1839

Euskerazaintza

Gure irakurleari:

Azken zenbakian gure aldizkari au artzen dutenentzat eta adiskideentzat jarritako oar bar agertu zan, arpidedunai diru-laguntza eskatuz.

Batzuk arpidetza zenbat dan jakin nai dute eta gure erantzuna au da: oraingoz ez degu arpide-saria zeaztuteko asmorik, al degun artean naiago degu irakurleen gogo ona kontuan artu eta emaitza ematen digutenak "laguntzalle" taldera sartuko ditugu.

Gure kontuen zenbakiak onek dira:

BBVA: 0182-1296-00-0201538669

KUTXA: 2101-0200-46-0006681589

EUSKERAZAINTZA

Euskeraren Erri-Akademia

Colón de Larreategi 14, 2^a
eskuma

48001 - BILBAO

Z. N. A. /C. I. F. G 20/127. 759

Eusko Jauriaritzaren Elkartean Erroldan, 1136 zenbakia.

Erri Zuduzkotasunaren Aldarrikapena
(BOE 45/1981 eta EE. AA. 96/1984)

I.S.B.N. : 1132- 1318

Legerako Gordetza: BI-1928-87

Laguntzaille

Bizkaiko Foru Aldundia
Diputación Foral de Bizkaia
Kultura Saila
Departamento de Cultura

aurki-bidea

Atarikoa	7
Lortuak eta Lortzekoak	11
1.- KARLISTADAKO GUDA EUSKALERRIAN	
1.833-1.839	
1. Zatian:	
Aurkezpena	13
a) Zertarako edo Zeren billa	14
b) Berezko Baita	14
d) Euskalerrian	15
e) Munduan	15
Sarrera	16
2.- Zatian:	
1.- Edesti arloan euki dodan idazlarien laguntza	17
1.1.- Euskal Jabetza edo Señorioetan eta Espainako erregetzaren iraspen artean, zelangoak izan ziran euki ebezan arremonak	17
1.2. Foruaren itzak zer esangura eban Espainol eta Euskaldun eritzietan	17
2. Borboi leiñuaren sorkuntza	18
2.1. Borboi leiñua, Erregetzaren eragipeneko maillara igotea	18
2.2. Errege mailla artu	18
2.3. Errege maillan sendotu	18
2.4. Errege maillan zabaldu	18
3. Vn. Felipe	19
4. VII n. Fernando	19
5. Karlistadako guda onen ondoriozko aurkeztaldi laburra ...	22
3.- Zatian:	
1. Euskalerrian, karlistadako gudaren asiera	23
2. Karlistaren gogoetak edo asmoak	27
3. Espainako jaurkintzan Foruak zaintzeko bear ziran baldintzak Aragoi, Balentzian edo ta Kataluñan	27
3.1. Euskalerrian	27
3.2. 1.833ko urtean, Espainako leen karlistadako gudari asiera emon	28
3.3. 1.833-1.876eko urte bitartean, Karlistadako Gudak	29

4.- Zatian:

1.- Aurkezpena	30
2.- 1.789an Frantziako iraultzaren bidetik erriak batuteko euki ebezan asmoak, eta bere ondore, Europan ta batez be Espainako gudal nagusiak, guda indarragaz euki ebezan larderizko eragipenekin, Euskalerrian Nafarroa, Gipuzkoa, Araba eta Bizkaiko eskubidearen gaiñetik, gaur daukaguzan Laterrietako jaurkintzan menderatzeko, egin dabezan alegiñak.....	32
3.- 1.833-1.840ko urte bitartean, Karlistadako 1. gudak	33
3.1.- Europak	34
3.2.- Karlistadako gudaren asiera	35
3.3.- Oarpena	45
4.- Karlistaren Aldetik aukeratu ziran gudal-nagusiak	46
4.1.- Zumalakarregi ta Imaztar Tomas	46
4.2.- Merinotar Jeronimo apaiza	48
4.3.- Maroto ta Iserntar Rafael	49
4.4.- Orbe ta Eliotar Jose Maria, Baldespinako IIIIn markesa	52
4.5.- Egiatar Nazario	54
4.6.- Gerge ta Yaniztar Juan Antonio	55
4.7.- Cabrera ta Griñotar Ramon. Morellako lenengo kondea	56
4.8.- Gomez ta Damastar Migel Santxo	57
4.9.- Gartzia ta Montoyatar Jose Maria	58
4.10.- Muñagorri ta Otaegitar Jose Antonio	58
4.11.- Urangatar Jose Inazio, tenient 1. gudal nagusia	60
4.12.- Gonzalez ta Morenotar Bizente	60
4.13.- Alzaa	60
4.14.- ODonnelltar koronela	61
4.15.- ODonnelltar Karlos, Juanen anaia	61
4.16.- Barres ta Molard prantzeza	61
4.17.- Sabatiertar Alexis prantzeza	61
4.18.- Henningsen ta Ferdinandtar Karl eskoziakoa	61
4.19.- Lichnowsky Felix Maria Bizente Andres alemana	62
4.20.- Von Goebentar Augusto alemana	62
4.21.- Loningtar Adolfo alemana	63
4.22.- Karlista gudal nagusi guztien aurkezpena aurkeztu ezinda, nai ta oraindiño askoren gabetasunean geratu, onek guztiok zerrenda lez argituko dodaz:	64
*-Borbon ta Braganzatar Sebastian Gabriel, Vn Karlosen bigarren semea.	64

*-Billarreal eta Ruiz de Alegriatar Bruno, karlistaren oneneitariko guda nagusia	64
*-August de Saint Sylbaintar Louis Xabier prantzesa, Karlosen idazkaria	64
*-Karnizer frantzez guda nagusia 1.835eko Jorraillan tiros il eben liberalak.....	64
*-Ladron de Zegamatar Santos	64
*-Uriz guda nagusia	64
*-Gartzia guda nagusia	64
*-Sanz guda nagusia	64
*-Karmona guda nagusia	64
*-Iturraldetar Franzizko koronela	64
*-Berastegitar Balentin	64
*-Lardizanatar Inazio koronela	64
*-Iturriagatar Karlos Bernardo	64
*-Urtizberea (Irun)	64
*-Erasotar Benito Franzizko guda nagusia	64
*-Zabala	64
*-Gurreatar Manuel	64
*-Zaratiegitar Juan Antonio, Zumalakarregiren idazkaria	64
*-Gomez ta Damastar Migel andaluztarra	64
*-Wilhelm Von Rahdeter Gillermo koronel alemana, rusiako guda taldeko injeneru zana	64
*-Schwarzemberg aleman printzea	64
*-Boos-Waldeck aleman kondea.....	64
*-Stolberg aleman printzea.....	64
*-Von Vaerst aleman diplomatikua	64
*-Von Rappard alemana, Ulano taldearen kapitaña	64
*-Plesseneko Bernardo baroia.....	64
*-Das Antaseko baroia, Portugaleko gudari taldearen guda agintaria eta abar.....	64
5.- Kadizeko konstituzio edo jaugo barriaren Liberal edo kristino aldetik aukeratu ziran guda nagusiak	65
5.1.- Kastañontar Federiko	65
5.2.- Oraa ta Lekunberritar Martzeliño	65
5.3.- Baldez eta Noriegatar Jeronimo	66
5.4.- Kesadatar Bizente, Monkaioko markesa	67
5.5.- ODonnelltar Leopoldo	68
5.6.- Fernandez ta Esparterotar Baldomero, Lutzana eta Bitoriako dukea	68

5.7.– Rodil eta Gallosotar Jose Ramon, Rodilleko markesa	70
5.8.– Manzanedo eta Gonzalez de la Tejatar Juan Manuel	71
5.9.– Espoz eta Illundai ta Minatar Franzizko	71
5.10.– Jauregi ta Jauregitar Gaspar, “Gipuzkoako Biriato” ta “ Artzaia” ez izenakaz esagutu zana	76
5.11.– Fernandez ta Kordobatar Luis	78
5.12.– Narbaeztar Ramon Maria	79
5.13.– Eta zerrenda lez aipatuko doazenak:	80
*-Lorenzotar Manuel	80
*-Sole Figeras ta de Benet ta de Fiballertar Antonio (Sola), Nafarroako errege ordea izan zana.....	80
*-Sarsfieltar Pedro gudal nagusia	80
*-Karondolet, kristino edo liberal gudal nagusia	80
*-ODOyletar Manuel	80
*-Osmatar Joakin	80
*-Goienetxe.....	80
*-Iriarte	80
*-Gurrea.....	80
*-Karratala	80
*-Lord Edwar ta Granbilletar Elliot.....	80
*-Latre	80
*-Klemente eta abar	80
5.14.– Alde bietatik ibili ziran gudal nagusi onein jaiotezko erri edo aberriaren “Baitazko Eritzian” euki eben ulermena	80

5.– Zatian.

1.– 1.835ean Bagillaren 25ean Zumalakarregi il zanetik edestiaren aria osterata artuta	83
2.– Lenengo karlistadako lan guzti onen ondorioa	97
2.1.– Len: Lur, Aize, Ur, Zuaitz, Landare, Abere eta Gizaren Eskubideak	97
2.2.– XVIII-XIX ta XXko gizaldietan, Europako gizartearen konponbideak	97
2.3.– Euskalerriko errigizarteak, 1. karlistadako gudan igaro bear izan ebazan larrialdiak	98
2.4.– Euskaldun gazteai	99
2.5.– Zer egin ?	100

Atarikoa

Santurtzin gagoz. Santurtziko portuan. Aurrerantza begiratzuz, sekulako urtegi zelaia ikusi geinke...Itxaso da...Bizkaiko Kolkoa...

Onantzago Bilboko Ibaizabaleko, ur multzoa dogu. Gorago, Nerbion ibaia.

An emenka, errekak, iturriak, ur metatuak: ur putzuetan, lakuetan, oxinñetan... lurrak eskeintzen deuskuzan ikuspegi eder bitxiak dira.

Batzutan beroaren beroak, lurrindu egiten dau ura, aidean laño eurigai biurtuz.

Beste batzutan goitik ixuritako euri ta saparradakaz uoldeak osotuz.

Mendi ta mendikateetako edurtzak zer esan andia euki leikie uren eragiñetan.

Edur gogortu ta izoztuetan urtutze luzea egiten da ta lurraren zulo ta zirrikuetatik barru aldera joan leiteke. Jarraiean, tantak batu ta urputzu ta erreka lurpekoa biurtuten dira.

Geroakarranean, argitara urtenda, geldiro edo ta jauzika ibiliaz, itsasoan amiltzen dira.

Gerta daitekena da urak bidean doazen bitartean legortu edo agortutea.. Izan be urez aberatsak eztiranak agortuteko arriskuan dagoz.

Itxaso baten antzeko edertasuna ikusi geinke euskaldunen munduan, euskeraren arloan. Asiera baten Itxaso andi bat legez zabaldurik egon ba zan gizakien munduan, gaurko egunez, tamalez autortu bear, Itxaso bastertxu bat egiñik geratu dala. Baña euskaldunentzako baster ederretarikoa danez zaindu bearra daukogu egiñalak egiñez.

Auxe da, zuzen be, EUZKERAZALEAK TA EUSKERAZAINTZA ALKARTEAK, eskuartean artuta daukien egitekoa: ALKARTEAK diran aldetik eta bazkide lez bakoitzaren aldetik.

Eta alantxe alegindu dira, ALKARTE biak, sortu ziran egunetik asita. Ikusi aurten 2010an. betetako lanak eta urrengo urterako asmatutakoak.

1-LORTUTAKOAK.

Illeroko Billerak. Euskerazaleak Colon de Larretegin daukon etxean osatu dira illeroko Billerak. Egun eta ordu jakinean bildu izan dira batzarkideak, aurrena Otoi egiñaz eta gero batzarkide bakoitzari dagokion gaia edo Lana aurkezteko aukera emonaz. Batez be Atutxatar Paulo, idazkariak eta Fernandeztar Karmele.

Aldizkaria Euskerazaintza Alkartek EUSKERAZAINTZA izenekoa urtean bitan.

Internetan: Euskerazaleak Alkartearen izenean: Onaindia, Zubikarai, Umandi, Akesolo, Olazar, Latiegi, Solozabal ta Zubirik idatzitako idazki ta liburuak ezarri dira. Bai ta Egutegi-Takoa ta ZER aldizkariren zenbaki guztiak 1tik 366 zenbakiraño. Euren ikusleak: 168.505 izan dira.

Euskerazaintza Alkartearen izenean Kardaberaz Bilduma, Arrinda (Anes) en idazki ta liburuak, Sebastian eta Zubillaga tar Jose Mari (Latxaga) idazki ta liburuak ta Umandiren Esaerak ezarrita dagoz.

Onein ikusleak 31.737 izan dira.

2-LORTZEKOAK.

Urrego urterako Manterolatar Gabirel eta Kerexetatar Jaimeren idazlanak Interneten ezarriko dira.

Illeroko Billerak osatuten jarraituko dogu.

Interneteko lanakaz be jarraituko dogu.

Gure BATZARRA barriztatu bear dala ta dagikon garaian egingo da.

Eskertzekoa da Bizkaiko Foru Aldundiak emon dauan diru laguntza.

3-KARLISTADAKO GUDA.

Lentxuago aitatu dogu, gure euskera arloa ain matagarria izanaz, itxaso bas-tertxua bat egiñik gelditu jakula ta Euskerazaleak eta Euskerazaintza apal-tasunez bada be, zaintzen ta edertuten alegintzen dirala eten barik.

Eskuartean daukogu idazlan bat KARLISTADAKO GUDA EUSKALERRIAN deritzona (Atutxatar Paulok egiña) bide orretatik dabillena. Laburbilduz emon daigun lan sakon eta jakintsu orren barri. Bost atal edo zatitan sailkatzen da idazlan ori.

- 1- Atalean, 1833 urtean Euskalerrian susmatzen zan egoera azaltzen da.
- 2- Atalean, Karlistadako Gudaren susterrak agertzen ditu.
- 3- Atalean, Karlistadako Gudaren asierako barriak emoten ditu.
- 4- Atalean gudaldiko goraberak zeazten ditu.
- 5- Atalean gudaren amaieraz ta Euskalerrriak ebazan berezko oitura, lege ta ondasunen galera negargarriak aitatzen ditu, ta bide batez kontuan artu bearko liraken ondorio zentzudunak, gogoratu.

4-GEIGARRI.

Batzarburu taldea: Lendakaria: Barroetatar Klaudio.

Lendakari-ordea: Arzeluztar Amale

Banakaria: Egurrolatar Iñaki

Idazkaria : Atutxatar Paul.

Idazkari-ordea: Malaxetxebarriatar Jon

Maikideak: Astobizatar Jokin, Fernandeztar Karmele, Uriartetar Ana Mari, San Sebastiantar Maritxu

(E)

Gure irakurleari:

Azken zenbakian gure aldizkari au artzen dutenentzat eta adiskideentzat jarritako oar bar agertu zan, arpidedunai diru-laguntza eskatuz.

Batzuk arpidetza zenbat dan jakin nai dute eta gure erantzuna au da: oraingoz ez degu arpide-saria zeaztuteko asmorik, al degun artean naiago degu irakurleen gogo ona kontuan artu eta emaitza ematen digutenak “laguntzalle” taldera sartuko ditugu.

Gure kontuen zenbakiak onek dira:

BBVA 0182-1296-00-0201538669

KUTXA 2101-0200-46-0006681589

Lortuak eta lortzekoak (2.010)

Aurreko urtearen oitureari jarraituz, gaurko nire berbalditxu au gauza bi adierazteko izango da: Joan dan urtean zer egin dogun, eta urrengoan zer egin bear dogun.

LORTUAK:

1º.- Bilbaon, Euskerazaleak Alkartearen etxean eta alkar lana egiñez, Illeroko baztarrak egiten dogu, geuk eralketatik erdiak ordaintzen doguzala.

Bide onetan, Euskerazaleak Alkartean izan diranak be gugaz batera doaz baiña orrelan be gitxi gara.

Atutxatar Paul idazkariak egin dau batzar agiria eta gure agiritegian zaintzen da.

2n.- Urtean bitan argitaratzen dogu EUSKERAZAINTZA gure aldizkaria eta aurrean be orrelan egin dogu. Jakiña dan lez, gai sakonak eta naiko luzeak izaten dira.

100 orrialdetik gora ezin geinke luzatu aldizkaria, zio bigaitik: Bidalgoa azkoz garestiago litzakelako eta daukaguzan karta-azaletan ez litzakelako sartuko. 100 orrialde gitxiegi da guretzat. Zer egin? Korreo garestiagoa izenpetu? Ala irugarren aldizkari bat atera urtero? Zuek daukazue ori erabagiteko eskubide osoa.

3º.- Interneten lan ederra egiten dogu. Or agertzen doguz EUSKERAZAINTZAREN aldizkari guztien 1-64ko zenbakiak, Kardaberaz bilduma, Arrindatar Anesen idazkiak ta liburuak, San Sebastian ta Zubillagatar Jose Mariren (Latxaga) idazki ta idatzi dauazan liburuak, Umandiren esaerak, eta 2.011n urtean Manterolatar Gabirelen idaz-lanak sartuko doguzan eran daukaguzelako, oraiñarte 31.737 ikusle euki doguz.

Diru laguntza Bilbaoko Foru Aldundiari eskatuta daukagu.

A ta guzti, ez da naikoa zuen diru laguntza barik, arlo onen egoerazko almenak, gero ta estuagoak biurtzen asi jakuzelako.

Eta Euskerazaleak Alkartearen izenean: Aita Onaindiatar Santi, Zubikaraitar Augustin, Umandiren Asmo-Iztegia, Aita Akesolotar Lino, Olazartar Martin, Latiegitar Bizente, Solozabaltar Paulin eta Zubiritar Iñakiren idazki ta idatzi dabezan liburuak.

Urteroko Egutegi-Takoa eta "ZER" aldizkariren zenbaki guztiak 1gotik 366ko zenbakiraño, eta 2.011kako urtean Kerexetatar Jaimen idaz lanak sartuko doguz.

Onein oraiñarteko ikusleak 168.505 izan dira.

Lan andia da emen egiten dana, Aldundiaren laguntza be oso ona dala, eta sartu doguzan idazkiak sartu doguzelako, mundu guztian lenengoenak gara arlo onetan.

LORTZEKOAK:

- 1º.- Euskerazaintza aldizkaria ateraten jarraituko dogu, emen gaur erabagiten dan eran, urtean bi edo iru.
- 2º.- Euskerazaleak Alkartearen etxean, illearen eguenetan illeroko batzarrak egiten be jarraituko dogu, ordainketak erdibana dirala. Batzar agirien ardurea Atutxatar Paulek daroa.
- 3º.- Interneteko lanakaz be jarraituko dogu.
- 4º.- Gure batzarra barriztatu bearrean dago, Jaurlaritzak eskeintzen dauan eredu aurrean dogula.

Eskerrik asko zuen laguntza aundiagaitik eta dana izan daitela, Euskeraren bidez, gure Euskalerraren onerako.

LENDAKARIA
Barroetatar Klaudio

IDAZKARIA
Atutxa ta Agirretar Paul

Karlistadako gudak Euskalerrian 1833-1839

1. Zatian.

AURKEZPENA.

Karlistadaren edestiko guda oneik zati bitan bananduta agertuko doguz, argitaratu egiten doguzan Euskerazaintzaren aldizkariak 100 orri baiño geiago eukiten ba-dabe, garestiak diralako guretzat.

Aurreneko aldizkarian 1.833-1.839 urte bitarteko lenengo guda.

Eta bigarreanean, 1.840-1.872 urte arteko edestiari ikust-arin bat emonda, 1.872-1.876ko bigarren gudan sortu ziranak al dodan zeaztasun guztiagaz azaltzeko.

Enaz edestilaria, eta orregaitik parkamena eskatzen dot aurretik oker batzuk agertzen ba dira idazlan onetan, baiña kontuan euki, emen agertzen diran lengo zeaztasun guztiak, aurkeztu dodan bibliografia entzingarri edo fiagarritzko bibliografia dala, nire Baitaren aginduan egizko bidetik argituko dodazanak.

Zergaitik oraingoan “Karlistadako Gudak Euskalerrian”?.

a)-“Bizkaiko Jauntza Euskalerrian” idatzi neban arrazoi bardiñagaitik.

b)-XVIIIgarren gizalditik ona, Europa guztian, baiña guri egokitu jakuzan Frantzia ta Espainako zapalkuntz alde jokaten dabizen edestilari irabazkoiak, etenbako joko maltzur baten dabizelako Berezko Errien eta Euskalerraren edestia batez be, zirriborrotzen.

Eta gaur, iñoz baiño indar aundiagoakaz gainera, euren egipideak gero ta nabaria-go, jokoz kanpo geratzen diralako.

Mundu fisiko onetan, ezin da Zentzunezko Demokrazi baten jokatzeko gabizela esan.

Danon berezko ardurak gudaindar bidez, gaur daukoguzan mendeko Laterri onen eskuetan artu, eta erri ezbardina garelako kontuan artu barik, euren erriarrakaz nastuan, ardura orreik zigor eta espetxeko meatxu bidez bete dagiguzala beartzen gaituenean.

Bizitz onen antolakuntzan egipide orreikaz bakez egokitzeke, gaia eta gizak bereztuta daukazan zentzuzko eskubideak ez diralako kontuan artu.

a) ZERTARAKO edo ZEREN BILLA?.

Edestitik begira, gaur iñoz baiño argiago ikusten dogu, lenengo jendekuntzak lortu ziranetik asi zirala menpekotasunak.

325ean, Nizeako Eleiz Batzar Nagusian baieztuak, eta batzangotasunezko⁽¹⁾ mende asmo aiek, guda indarrakin beartuta, gaur daukaguzan Sasi Laterri arpel oneikaz gure dabelako lortu.

Nabari da, gizon batzuk Jainkoaren izatasuna artu gure dabela.

Or daukaguz baiña Beren Legeak, eta gabiltzan guzurrezko jokoagaz aurrera egiten ba dogu, aurrean daukagun amiltzeagari alderagin egitea, ezinezkoa bihurtuko jaku.

b) BEREZKO “BAITA”.

Jainkoaren Legeari begira, bizi onen milla urte askotako egilletasunaren edestiko etorkizunean artu genduan gure Arimetan daukagun Baita⁽²⁾.

Menderatzailleak euren elburuak lortzeko, guzurragez, zirriborrotu egin gura dauana.

Ezinezkoa da baiña.

Gure bizi ekintzan noz konturatuko gara, azpiegituraren⁽³⁾ egilletasunerako⁽⁴⁾, gai bizi onek aukera azkoko ditekenean⁽⁵⁾ lege edo oiñarri⁽⁶⁾ bidez, aurkezten dauskuzan gai gauzakaz bakarrik balio bear garelako.

Ba aldaukagu beste aukerarik?.

Gaur asko dakigu egilletasunaren gora beran, gure jakintzazko arloan zeaztasunezko zertzelada asko daukaguzelako.

Eta gure ekintzaren aukerarako jakintza orregaz, amaibakoa izanez gain, aukera bakoitzaren ditekeneak be, beste amaibako zabaltasun aurrean aurkezten gaituelako.

Baiña, Irazale edo Sortzailleak al gara?.

EZ. Asmalariaen aukera baiño besterik ez daukagulako.

(1) Batzangotasuna = globalizaciòn. (2) BAITA = conciencia. (3) Azpiegitura = infraestructura, subestructura. “Infra” = debajo, “Estructura” = base de un edificio, o, cosa que queremos hacer. (4) Egilletasuna = gestiòn. (5) Ditekenean = posibilidad. (6) Oiñarri = premisa, base de lo que se puede inferir, o, hacer otra cosa.

Gure antolakuntzazko eginkizuna orregaitik, gaiak zeaztasunezko bereizkuntzan aukeratu egiten dauskuenak oituratzeko edo, gure jakintzazko agerbidean zeaztasunezko gauza orreik ezartzeko, ezaugarritzko izenakaz, euren izatasunezko nortasunean antolatuta gorde egin bear doguz, bestela, olan ez balitz, gure egilletasunezko lana korapillotu edo ezinezkoa biurtuko litzake.

Mundu onetan, gaituta gagozan gizon emakumeen artean bardin sortzen da.

Gizaren bakardadezko zabaltasunean JAINKOAREN LEGEARI begira, eta euren leiñuzko sorkuntzan azturazko jakin bidean, gure artuemoneko zentzuak alan eskatzen daualako, bear dan antolakuntzan, baktaxaren izenezko izatasunekaz, legezko edo jatorritzko adierazpena emon geuntson bizitz oneri.

Besterik al geinke?.

Eta Munduko gizaren zentzua, nai ezberdintasunezko itxuran edo ta, ezberdintasunaren izenezko Nortasunekin agertuta bardiñantzekoa bada, ori al da arrazoaia, batzuen sasi norkerizko naikeriagaitik, sinismen guzti orreik eta izatasunezko Nortasunak, batzangotasunaren sasi asmo orren bidez indarkeriz ezereztuteko?.

Nora joan edo zer egiteko daukagu ainbeste estura edo larritasunagaz?.

Mundu onetako giz asemeak beartuta gagoz, guztien adimendu edo ulermen bateko elburura eltzea, Munduko lur au bakarra izanez gain, danon ardurazkoa dalako.

Baiña ez, mendeko sasi asmalari oiek esaten dabelako.

Gaituta gagozan gizaseme guztiak, sinismeneko ulermen orreitara eldu bear garalako baizik.

Noz?.

Danon Ulermeneko Elburu orreitara eltzeko aokatuta gagozan lez, gure biziko ekintzak Beren Legeari begira, eta eskubidearen ordaiñak lots aundiko ekanduan ordezkatzeko, bere denbora bear ko dabe. Gauza orreitan ariñeketeak ez daulako balio.

Eta gizaseme alabaren zor eskubideko jokoa izanda, Ekanduzko ekin bidean, Elburuzko Ulermen orreitara eldu bear garalako.

JAINKOAREN Legea bada, zergaitik edo zer billa sartzen gara Bere gauzatan?.

d) EUSKALERRIAN.

Mundu oneri, Euskalerrria da Paleolitiko-Neolitiko bitartean lortu zan jendekuntzazko Demokratikoagaz, adierazpen ederrenetariko bat emon dautsona.

Eta Askatasunezko Demokrasi orren sinismeneko izanda, ez dau bear iñoren beartasunik Danon Ulermeneko Elburura eldu daiten.

Iñoren Izatasunezko Nortasuna galdu barik.

Euskalerrriak, Sinismenaren Nortasunezko Euskereagaz daukazan legezko arrazoiak, berak azaldu bear dauzalako, Erri Ezberdiñen Ulermeneko Antolabidera eltzen garanean.

e) MUNDUAN.

Orregaitik, Mundu onetan norkerizko asmakuntzan dabizen menperatzaileak eta guda indarragaz dabiltzan batzangotasunezko alegiñak, alperrezkoak biurtzen dira.

- 1) Maltzurrezko asmo orreik, gaur erabilten diran lez, zentzuzko bidetik kanpo Guzurrezkoak izanda, sekula ezin dira Egizkoak biurtu.
- 2) Jainkoaren Legeakaz gure bizitza, nai amaibako aukerazkoa izan arren, arduraren zentzuzko bide estu baten sartuta, egitik guzurrera oinkada txiki bat baiño ez dago.
- 3) Eta or baieztatu ziran benetan, gure izatasunezko Arimaren Baitak, Bereztasun oneri begira, guzurra eta egia zer dan ondo jakitera elduta.

JAINKOAREN gauza izan da, oldoztu al geinke, Lege orren aurka egin geinkela?

Bide ortatik alegindu ezkeru, amaibako buru apurtuko geunkez Bere aurka.

Mundu onetan, Iñor ez dalako Nor bere asmakisunezko legerik egiteko, Izadi oneri Jainkoa Berak ipini eutsozan Legetik ez ba dira artzen.

Eta orregaitik, Iñor ez da Nor, iñoren ardurazko zor eskubideakaz, maltzurtasunez jokatzeko.

SARRERA.

Karlistadaren edesti au azaltzeko, Borboiaren errege sorkuntza eta Vn Feliperen izatasun eta asmoak, ixaxtada⁽¹⁾ ariñegaz argituta, 1.808ko urtetik asiko naz.

Ortik aurrera guda agintariak, gaur oraindiño irauten dauan mendeko batzangotasunaren aolkularitzagaz indarra artzen asi ziran. Eta VIIIn Fernando erregea, nai ta gure Foruak baieztuta euki, 1.823ko urtean beartu eben Espainaren jaurgo barriari⁽²⁾ ziñez itzemon egiola.

Ego Euskalerrria euren gogamenetan⁽³⁾ ortik aurrera, espainolezko zorroan sartu eben, eta euren Laterrizko arrazoiaren bidez gaurko egunean or dabiz oraindiño, mendetasun ori lortu gurean guda indarraren alegiñekin.

Ez jakie izango erreza. Eurak egiaren aurrean ipini bear dabezan arrazoiak mendekoak izanda, Berezko Eskubidearen Aurkakoak diran lez, nai ta nai ez, guzurrezkoak diralako.

Eta daukien guda indarrakaz arrotuta egon arren, euren norkerizko agindunaiera-ko, zapaltzailezko sasi asmo ori baiño besterik ez daukie.

Euskaldunak orretaz konturatu bear gara, iñozokerietan⁽⁴⁾ ez gaitzen ibili.

Orregaitik, Karlistadaren gudako arrazoi ustelak azalduta, Euskalerrria eta Euske-
rearen Nortasuna ezereztuteko daukiezan mendeko arrazoiak argituko doguz, erabili dabezan maltzurrezko legeak guzurrezkoak dirala agirian itzi ta.

(1) Ixaxtada = pincelada. (2) Jaurgo barriari = nuevo modo de gobierno, esta vez imperativo para todos los pueblos comprendidos en la península. (3) Euren gogamenetan = en sus pensamientos. En esta piel, aunque Portugal y el peñon de Gibraltar queden fuera, para ellos de toro. (4) Iñozokeria = ingenuidad, necedad, simpleza.

2. ZATIA.

1. Edesti arloan, euki dodan idazlarien laguntza.

Labayru ta Goikoetxeatar Estanislao Jaime “Historia General del Señorío de Bizkaia”.

Readers Digesten “Gran Diccionario Enciclopédico Ilustrado.

1.863an D. Victor Gebhardt argitutako “Historia General de España y de sus Indias” VI In ataletik artutakoa.

1.893an D. Antonio Pirala argitutako “Historia Contemporanea” ren lenengo liburutik asita.

Aranburuk argitutako “Historia General del Pais Vasco”.

Julio Eyarak argitutako “Euskalerriko Edestia”.

Sabindiar Batza argitarazleen “Obras Completas de Arana Goiritar Sabin”.

Agustin Blazquez Fraile argitaratu eben Espainako Edestian “Gran Historia General de los Pueblos Hispanos”.

Manuel Angel Alvarez argitaratu eban Historia de España.

Antonio Ballesteros eta Berettak argitaratu eban “Historia de España y su Influencia en la Historia Universal”.

Gure “Auñamendi”, Munduaren goi maillako jakintzatik argitaratuta daukan bildumazko argibide aunditik.

Eta Barroeta ta Amorrortutar Klaudioren, ezin dodan eskertu laguntzarekin.

1.1. Euskal Jabetza edo Señoríoetan eta Espainako erregetzaren iraspen artean, zelangoak izan ziran euki ebezan arremonak.

1.506an Espainako gortearen jabetzazko eritzian, garrantzi aundiko gauza bat sortu zan, emen kontu aundiagaz argitu bear doguna.

Gaztelako gorteetan Euskaldunai, ez eutsien sartzen itzi, berba auker esanda: “Porque (eran o) son gentes de estado separado”.

Esan orreik eurak bakarrik adierazten dabe, Euskaldunek egiten ebezan itzarmenak, aukeratu egiten ebazan Jaun eregeekin egiten ebal. Eta gure jauntza aldi orretan Espainako erregearen eskuetan egon arren, erregearen pertsunagaz egiten zala itzarrena, espainaren eragipenetik kanpo.

1.2. FORUAREN itzak zer esangura eban Espainol eta Euskaldun eriztietan.

Emen argitu bear dan itandu bat egin bear dogu: “Foruak, Euskal Legeak izan ziran edo Espainatarrenak?”.

Foruaren itza Espainolaren itza da, eta bere esangura, espainol agindutik lurralde bakotzari “Cartas Puebla o Foros de Población”⁽¹⁾ emoten jakiezan eskubide, lege berezi edo mesedeko baimenak ziran.

Orrek al ziran baiña, Euskal Foruak?. –Ez!.

(1) Cartas puebla o Fueros españoles = Eurentzat privilegios ziralako, baiña ez Euskaldunentzat, gure legeak izan ziralao.

Benapar, Napar, Bizkai, Giputz eta Arabako Euskal Foruak⁽¹⁾, Euskaldunen Bazarreko Lege Zarrak ziran da.

Nai ta, Euskalerriko Egoaldean espainol erregearen eragipenera jausi gintzazanean, Euskal Foruaren itzagaz erabili.

Kontu aundian eukin da, Euskal Foruetaz berba egiten dogunean, Euskal Jabeta-sunegaz berba egiten dogula.

2. Borboi leiñuaren sorkuntza.

Bourbonnais edo Borbonesadoko lurraldea Frantziako erdian kokatuta dago.

Gitxi gora bera, gaurko Allier eskualdean dana, eta len Moulins izenarekin euki eben uri nagusiagaz esagutzen zanakin, IXn gizaldira joan bear gara, Aimarrek Borboi lurralde orren jabetza “Baroi” lez euki ebanean, eta Borboi izena ortik artu ebalak jakiteko.

2.1. Borbon leiñua, Erregetzaren eragipeneko maillara igotea.

1.272an igon eben, euren leiñuzko ondorengo bidez, Borboi izen orrekin erregetzako mailla igurura.

Beatriz, Borboneko Ines eta Borgoñako Juanen alaba, Frantziako IXn Luis erregeen seigarren seme Roberto kondeagaz ezkondu zanean, eta onen ondorengo seme Luisek Borboneko Dukearen izena artu ebanean.

2.2. Errege mailla artu.

Eta erregemailla artu eban, 1.589an Nafarroako IIIgarrena eta Frantziako IVn Enrikek⁽²⁾ Frantziko errege aulkian ezarri zanean.

2.3. Errege maillan sendotu.

Frantziako aulkian Borbon leiñua: XIII, XIV eta XVn Luis erregeakaz sendotu zan. Eta 1.814-1.830eko berregintzaren aldiko⁽³⁾ urte bitartean, XVIIIIn Luis, Xn Karlos eta 1.830-1.848 urte bitartean Orleanseko Luis Felipegaz.

2.4. Errege maillan Zabaldtu.

Borboiaren leiñuzko zabalkuntza, 1.700ean Espainako erregetzara Vn Felipe etorri zanean asten da, gero I Luis, VIIn Fernando, IIIIn Karlos, IVn Karlos, VIIIn Fernando, IIIn Isabel, XIIIn Alfonso, XIIIIn Alfonso eta I Juan Karlosekin sendotu zana.

Bigarren zabalkuntzan, 1.735ean Sizilia bien Borboiari asiera emon jakonean: Vn Feliperen irugarren semea VIIIn Karlosen izenarekin, 1.711ko urtean Parmako errege eta 1.735ean Napoles ta Siziliako errege zanagaz.

1.759an VIIn Fernando il zanean, VIIIn Karlosek Espainako erregetzara IIIIn Karlosen izenarekin igoteko, Italiako erregetzak alboratu ebazan, eta Italian beragandik asita, IVn Fernando, 1.805ean Napoleonek erregetzatik kendu ebena, eta Napoleonen berakadan, I Fernandez izenagaz berrezkuratuta, I Franzisko, IIIn Fernando eta 1.860ko urtean IIIn Franzisko, Italia bere erregetzan, batuberri batera aldatu zanagaz.

1) Benapar, Napar, Bizkai, Giputz eta Arabatar Foruak = Euskal Lege Zar edo Euskal Legeak. (2) Nafarroako IIIIn Enrike, Frantziako erregetzara IVn izenagaz igon ebena, Nafarroako IIIIn Juana de Albrit erregiña eta Borbongo Antonio Bendomeko dukearen semea izan zan. (3) Berregintzaren aldiko = periodo de la restauración.

3. Vn Felipe.

In Karlos “lilluratua”⁽¹⁾ ondorengo barik il zanean, or amaitu zan Austriatar Hansburgoko leiñua, eta Espainako jaurkintza, bere arrebaren Maria Teresa Frantziko errege XIVn Luisegaz⁽²⁾ ezkondata egon zanaren birseme, Borboi leiñuko Anjoutar Vn Feliperen eskuetan itzi eban.

Vn Felipe Frantziko jaurkintzaren gortekoa izanda, goitik berako batzangomende eritzikoa zan, eta 1.700-1.714 urte arteko ondorengo guda sortuta, Aragoi ta Katalunya Austriako Karlosen alde egon ziralako, “Nueva Planta” ren legea aterata, eukezan Foruak ezereztu ebazan. Kataluña, 1.977ko Iraillan askatasunezko ezkukotasun⁽³⁾ antzeko bat lortu eban Espainaren jaurpidean.

Euskaldunak eta Bizkaitarrak batez be, jakin eben laster agertuko zala onantza, eta alan sortu zan, mugak Gaztelako lurraldetik Bizkaiko itsasoraiño aldatu gura ebazanean, portuaren merkataritzazko zerga ordaiñak, gure erriarentzat bearrezkoak eta gureak izanda, ordaiñ orreik eurak artzeko.

Bizkaiko gizartea matxinatu ondoren, Vn Felipek ezereztu ebezan agindu orreik, eta mugak ostera joan ziran beren lekuetara, Foruak beti lez geratuta.

Arik eta 1.839ko Urrillaren 29an Karlstadako gudaindar bidez Esparterok Gazteizetik, Foru Legeak ezereztu arte.

4. VIIIn Fernando.

1.808an Epaillaren 19an Asturiaseko printzearen alderdia gogor eginda lortu eban, IVn Karlosek erregetza bere seme VIIIn Fernandoren eskuetan itzi egian.

1.808an Jorraillaren 15ean VIIIn Fernando, Napoleonegaz Baionan alkartzeko Gazteizen egoala, Bizkaitarrek gure Lege Foruak ziñez izenpetzeko, Gernikara joateko eskatu eutsoen.

Eta 1.808an Jorraillaren 15eko egun berean, Bizkaitar beste talde bat be aurreratu jakon, indarrez ipinita eukezan portuko kapitañak edo gudal buruzagiak kendu egiezala, Bizkaitarrak bere jaunagaz euki ebazan arremen onak, ostera bere onera ekarteko.

1.808an Jorraillaren 17an VIIIn Fernandok, euki genduzan Foru Lege guztiak baieztuz, gauza biak onartu ebazan, eta agindu ebazan bear ziran aldaketak egiezala, Bizkaitarrak euren egokitasunezko askatasunean jarraitu egien.

1.808ko Loraillaren 6an Napoleonek, IVn Karlos eta VIIIn Fernando Balenzaiko gazteluan atxilotuta eukazala, gortearen ekintzazko antzeko bat egin eban, bere anai Napoleon eta Bonapartetar Jose Espainako errege aulkian ezartzeko.

Napoleon eta Bonapartetar Josek, Bizkaiko Urkijotar Mariano Luis, bere ordeko ministrua, eta Mazarredotar Jose Domingo gudaontziren ministrua izendatu ebazan, eta Mazarredotar Jose Domingo Bizkaiko Batzar Nagusietan buru zala, Bonapartetar Josek, itz eman eban Bizkaiko jaun lez.

Napoleonentzat baiña, gauzak ortik aurrera okertzen asi jakozan, eta a ta guzti, Napoleonek Euskal Nortasuna onartu ta be, berak Europako Laterri guztiak lez, Euskal izaera Frantzez biurtu gura eban, Frantzezak IVn gizalditik asi ta, beti ekarri dabelako azpitik marratuta, batzangotasunaren meneko eritzi ori, eta asmo oiekaz, Munduko Kaizar baten agindupean elburutu gindezan.

(1) Lilluratua = el hechizado. (2) XIVn Luis = rey “SOL”. (3) Askatasunezko eskukotasuna Espainaren jaurpidean = autonomia bajo el imperio de la constitución Española.

Bizkaiko gizartea matxinatu ondoren, VIIIn Fernandok ezereztu ebezan Euskalerriarentzat, eta Bizkaiarentzat batez be menpeko lege orreik, baiña leen Espainako gudaaldekaz eta gero Frantzesarenakaz ia bost urtetan, iru bider orren aldizkan ainbeste nekaldi ekarri ondoren, beste garrantzizko gauza bat sortuko zan: “Batzuk Frantzez zale eta beste batzuk espain zale egin zirala, Euskal gizartearen Baita naspillatuta, gero Espainol jaupideekin eta karlistadaren guda bidetik, geiago naastuko zana.

1.810ean Iraillaren 24an, guda nagusiak, Kadizeko gorteetan erregearen ordezkoa egiten egon zirala sortu eben “Espainaren jaurgo barria”⁽¹⁾, eurak aitu edo gura eben Espainol guztientzako ezarri bear zala ta, Euskal Lege, Nortasun eta Berezko erri lez euki genduzan eskubideko askatasunak kontuan artu barik.

Gudalburu nagusiek, emen euki eben guda indarragaz arrotuta eta erregearen gaiñetik kokatuta, jaurgo barri ori, danez gain ezarri gura eben.

Baiña begitu zer agertzen da emen: “Espainako guda nagusiak erregearen irudia buru lez euki gura ebenak, euren agindupean edo sortu eben konstituziozko jaurgo barri orren legepean beartuta ezarri ebela”.

Guda nagusi arek, zelan egin ebazan gauza areik, erregearen gaiñetik eurak ez ba ziran iñor lege orreik egin eta gitxiago ezartzeko?.

Orregaitik, European nortzuk euki eben agintaritzazko indar nagusi ori, azpiko aolku orrekaz laterritasunen kaizartzazko batzangotasun orreik ezarri zitezen?.

Danok dakigu, diru zalekeri aldekoakaz batera, Erromako katolikotasunak zer gura eban Europa ta Mundu guztirako, bera izan zalako erregearen gaiñetik Europaren aolkulari nagusi ta bakarra 1.685 urtetan.

Mendizabalek orregaitik, Kadizen egoan espainaren guda-gorte edo guda yaurlari⁽²⁾ agindupean sortu zan konstituzioaren legezko jaurgo barri ori Bizkaian ipini gura eban, Euskalerriarentzako Zeruaeren oneitariko atsegin sari bat lez, espainaren beste lurralde bat geiago izan edin, eta orretaz alegindu zan.

Espainako gizarte guztia emendik aurrera alderditu egingo zan, Espainako konstituzioaren alde edo jaurgo barriagaz aurrera egin gura ebenak, eta lengo antzera, erregearen al osokerizko agintaritza gura eben artean.

1.812an Urrillaren 17an indar eta maltzurkerizko auteskundean aukeratu ziran euren aldeko euskal ordezkariai, Kadizen egoan guda yaurlariaren aurrean aurkeztu zitezela agindu eutsen, Espainako jaupidearen agiri orreik izenpetzeko.

Eta 1.812an Azaroaren 1erako antolatu zan, Espainaren jaurgo agiri barri orreik, Bizkaiaren Udal guztiko errotarren aurrean irakurri eta gero ziñ zitezen.

Bizkaitarrak narda askorekin egin ebena.

1.812an Abenduaren 13an jaurgo orreri ziñ egin ondoren, Euskalerriaren iru lurraldeko Udal guztiari agindu eutsen, 1.813n urte guztirako Espainar eritziko ordezkariai aukeratu egiezala, Euskalerra ta Bizkaiko gizartea, oiñaze ta nekaldi aundi baten sartuta.

1.812an Abenduaren 31n, ostera sartzen dira prantzez guda-lozteak.

(1) Espainako jaurgo-barria = creaciòn de la nueva constituciòn Española.

(2) Ni las leyes de arbitraje que se crearon para la funciòn de los reyes, señores, o, cualquier otra figura de direcciòn que las posibilidades nos facilitasen valen nada, ante la imposiciòn de esas ideas amorales e imperialistas amparadas con la fuerza de las armas. Pues se hicieron con la direcciòn moral y el poder del mundo.

Eta 1.813an Bagillaren illa erdian, ostera urtetan dabe Prantzez gudalozteak Bilbotik.

1.813an Bagillaren 21ean, Arthur Wellesley Wellington dukeak Gazteizen, Napoleonen gudaloztea menperatzen dau, eta Napoleonen guda taldeak ortik aurrera, Frantzira aldatzen dira betiko.

1.813an Uztaillaren 21ean, Espainaren lurralde guztiko gotzaiñak asi ziran keiñatzaile esaten, Espainako ordezkarihaitik iñork ez egiela txarto barbarik egin, zuzen edo ostonduz, iraulketaren eritziak sartu ez zitezen.

Eta orretarako, Espainako eleiz guztietan, urte guztietako Epaillaren 19an “Te Deum” abestu egiela agindu zan, Espainako jaurgo zaleak ekarten eben askatasun omenez.

1.813an Azaroaren 11n, Napoleonen gudalozteak porrokaldi gogorra artuta, Napoleonek Balanzaien elkargo bidez ziñatu bear izan eban VIIIn Fernandoren askatasuna, bere erregetzazko aulkian ezarri egian.

1.814an Epaillaren 13an VIIIn Fernando, Frantziaren lurraldeko Balenzay erritik urten eben Espainarantza.

1.814an Loraillaren 4an VIIIn Fernandok Balentziatik, Espainaren jaurgo zale gudu ordezkariak Kadizetik keiñuz agindu ebezan lege guztiak, ezereztu ebazan, eta gure Foru Legeak ostera ezarri ziran betiko eredutasunean.

1.814an Urrillaren 15ean VIIIn Fernandok, ostera baieztatzen dauz Bizkaia, Araba eta Gipuzkoako Foru Lege guztiak, Bagillaren 27ko eskutitzan egin ebanez.

Eta, 1.814an Abenduaren 14an Nafarroari beste agindu batekin, bere erregetzazko eskubideak berrezkuratu eutsozan.

1.819ko urtean IVn Karlos, VIIIn Fernandoren aita, Napoleonen atxilotasunetik aske geratuta, Espainara itzuli barik, Erroman bizi zan, bertan il zan arte.

1.820ko urtean, ostera azten dira gure Foruen aurkako eraso aldi gogorrak.

Guzur, maltzur eta indarrezko bidetik Euskal gizartearen Arrazoizko Baita lokaztu egingo dauana, eta urtearen aldaketako bidean Euskal Nortasuna ezereztasunezko amiltegira bideratuko dauana.

1.823ko urtean VIIIn. Fernandok, gudalburu jaurgozaleak beartuta Espainako jaurgo barriari ziñezko itza emon bear eutson.

1.823an Jorraillaren 2an, Prantziako errege XVIIIIn Luisen gudalozteak, Angulema-ko dukearen agintean Baionatik agindu eban: “Espainara aldatuko zala VIIIn Fernandoren laguntzan, bere erregetzaren absolutismo edo alosokerizko jaurkintza lortu egian”.

1.830ean VIIIn Fernandok, Salikako legea ezereztu eban, bere alaba Isabel errege aulkian ezarri zedin. Eta Espainaren ondorengo guda sortuta, gure Euskalerriantzat zoritxarreko ondorioak ekarriko ebazan, txeberazko guda orreitan nai ta nai ez, nastuta geratu giñelako.

1.833an Iraillaren 29ko arratsaldean VIIIn Fernando il zan, eta bere emazte Maria Kristinak artu eben ordezt Espainako jaurkintza, arik eta euren alaba IIIn Isabel erregetzazko adiñetara eldu arte.

1.833an Azaroaren 30ean, erregetzaren jaurgo barriaren agindua.

1.833ko Urrillan sortu zan Espainan erregetzaren ondoriozko guda, karlisten aldetik, VIIIn Fernandoren anaia Karlos Maria Isidro bideratuta.

5. Karlistadako guda onen Ondoriozko aurkeztaldi laburra.

Emen argi ikusten da goian aipatu dodana, mendeko batzangotasun asmo orren aurka, ez ebela balio ezerk.

Kristautasuna, eskubitar fazistek katoliko biurtu ta alderdikidetu ebenean, munduko gizarteari, izan dan lapurketarik aundiena egin eutsoelako.

Europar ortik aurrera, amaibako irudietan izan leikezan ordezeko agintarien aukera arloan, Munduko gizartearen antolaketarako irasi ziran Jaun erregezko erakundeak eta berezitasunaren arrazoizko legeak, katolikotasunaren norkerizko zentzura aldatu ebenetik, mendetasunezko batzango asmo orren aurka, ez ebalako balio ezerk!⁽¹⁾

Mendeko asmo orreik, Munduko gizartearen eskubideen gaiñetik ezarri, ta Iza diak bizitzeko aukeratzen dauskun mozkin guztien kontrola euren eskuetan artuta, gudar agintariak asmo orren serbitzura indartuz, norkerizko batzango mende elburu orreik garaipenduta geratu ziran.

Edesti guztiko gudar buru nagusi orreik, katolikotasunezko erlijioa ikur lez artuta eta merkataritzazko ondasundun serbitzura agindu ba dabe, VII In Fernandoren agintaritzan gaiñeratu ziran, eta ostean daukaguzan laterrietan naiz erregeak edo lendakariak euki, ostonduta dabillan aolkularien alegiñagaz eurak agindu dabe gaur arte.

Konturatu gaitez, Europa, Espaina eta Euskalerrian ortik aurrera borroka asko euki doguzela, eta danak, mende zikiñezko asmo orreri buruz.

Eta nabarmenekoa, Frankok odoljariozko gurutzada santuaren izenean Erdi Ugarte onetan egin ebana, menperatasunezko Nacional Katolicismo ori indarrez ezartzeko.

Sozialistak zer dira gaur egunean. Ez ziran jaio zapaltasunezko eritziaren aurka?.

Dana dala, Munduko gizartearen Baitan ortze gagoz lokaztuta, Berezko Gai ta Gizaren eskubideen gaiñetik, merkataritzaren ondasunezko eritziak ezarri gure dabezelako, bizitzarako bear dan guztia, asmo orren kontrolpean eukinda.

Zer esan nai dau orrek, Morroitasunduta diruaren serbitzura bizi bear garela?.

Gure bizitzan ekintza orrek, Ankaz gora bizi bear garela esan nai dau.

Egi ote da?.

Gaur, Europar daukaguzan Laterriak dira geratzen diran menpekotasun orren erakusle edo agertzaille nabarientakoak, euren barnean oraindiño, Ludi onen Kaisergotzazko asmo elburuak irasita dagozelako.

Eta Munduko gizarteak gaur, daukan jakintzaren aurrean barre egitekoa izanez gain, mingarria izaten bada, ez gara konturatuko antzerki arrunt edo trakets joko bat aurkezten gabiltzala?.

Ez ziñeztekoa da, gaurko belaun aldiaren arrazoizko gizak, ikuskizun au emon leikenik.

-Nobel saria merezi dabe?.

-Ni enintzan arrituko.

(1) Mendizabalen izen-abizenak = Juan Alvarez Mendez izan ziran, 1.790an Kadizen jaiokoa judutar sendi baten. (2) Guda yaurlaria = gobierno militar.

3. ZATIA.

1. Euskalerrian, karlistadako gudaren asiera.

Euskalerrian eta Bizkaian batez be, ezin da esan gure Euskal Legearen aldeko borrokak 1.833an asi zirala.

1.820an Urtarrillaren 1go egunean VIIIn Fernandok, 1.812an Espainako gudar nagusiak Kadizetik agindu ebazan konstituzio barri orren legeak ezereztu ebazalako, eta lenagoko erregearen nagusitza ostera aldarrikatu ebalako.

Riegotar Rafael koronel ordezeko gudar nagusiak Cabezas de San Juanetik, 1.812an Epaillaren 19an Kadizen gudar nagusiko jaurkintzak sortu eben konstituzioa edo liberal jaurgo barri orren legeak aldarrikatuta, erregezko al osokeriaren aurka matxinatu zan, eta gudar nagusiak ortik aurrera euki eben liberalaren laguntzagaz indar asko artzen joanda, euren adierazpeneko Foru Itza⁽¹⁾ bidez, eraso aldi gogorak egin ebazan, gure Lege Zarraren aurka.

Edestilari batzuk esaten dabe, Euskalerrian sortu zan karlistadako guda, ez zala izan Foruen goraberakoa.

Eurentzat ez, euren arteko borroka, Erdi Ugarte onen lurralde osoak mendean ezartzeko gaur lez, politikaren jaurkintzazko liberal eta erregearen al osokerizko eritzi bien artean izan zalako.

Gurea bai baiña, Vn Karlos Maria Isidrori, gure Lege Zarrak babestu egiazan laguntza eskatu geuntzalako.

Borrokaldi andi ta geienak Euskalerrian egin ziran, euren batzango mende asmotan, emen egon zalako Espainol kaizertza ezartzeko arazoaren ardatza.

IVn Karlos eta VIIIn Fernando Napoleonen gandik atxilotuta egon ziranean, gudar agintariak asi ziran indarra artzen, eta gure Euskalerrian gudu antzez⁽²⁾, euren gizon jaurgo zaleak ezartzen.

1.820an Epaillaren 7an Espainako gudar nagusiak beartuta lortu eben, 1.812an Epaillaren 19an Kadizen sortu eben konstituziozko lege barri orreik VIIIn Fernandok izenpetu egiezan.

Eta 1.820an Epaillaren 18an, Gernikako Batzarkidei Epaillaren 24an batzartzeko agindu eutsen, gure Foru edo Euskal Legeak, 1.812an Urrillaren 18an euskal ordezkari gezur zaleak, Kadizen ziñatu ebezan Espainaren lege barriekaz egokitzeko.

Espainolak, Euskaldunai ainbeste amurru eukinda, mende joku orrein bitartez, bere lurretan ereiten ez ziran obariagaitik be zergapetu gura ebezan, adibidez: Garagar, zikirio edo zekale⁽³⁾, olo⁽⁴⁾, ilar nabar edo txitxirioagaitik⁽⁵⁾, eta ez edozer gauza 14.000.838 erleko diru kopurua izan zalako.

Maltzurrezko joku orretan baiña, espainolak zerga orreik ezin ebezan aurrera eroan, Bizkaiak, lenago bere Jaun erregeari antolabidezko lanagaitik ordaintzen ebanan, ezereztu barik euki ebezalako.

1.820an Epaillaren 25eko denbora onetan, Espainolak mogimendu larregi egin ebezan gure Euskal Legeak, euren jaurgo Santu barriaren barruan urtu egiezan, Espainako lurralde gutzietan desberdintasunak aienatzeko, eta Euskaldunak euren izatasuneko Nortasuna galduta Espainol biurtu zitezen.

(1) Foru itza = Gurentzat Euskal Legea da. para los españoles privilegios. (2) Gudu antzez = estrategia militar, estrategikamente. (3) zikirio edo zekale = centeno. (4) Olo = avena. (5) Ilar nabar edo txitxirioak = garbanzos. (6) Jaurgo-Barri = nueva contitución.

1.820an Jorraillaren 1etik aurrera, Bilboko Udalak lankidetasun aundia erakutsi eban espainol jaurgu zale gudal agintariekin, Udalak ziñatuta euki eban Espainol jaurgu politikua Jorraillaren 2a aldarrikatzeko eguna zala agindu eutsoenean, Bilbaotarrak Espainol biurtu zitezzen.

Bilbok urte onetan, 587 gogozko edo oldezko gudari euki ebazan.

1.820an Bagillaren 17an Mendiolatar Bizente Antonio lege gizonak, au esaten eban askatasunaren gora beran: Jaurgu barri ori⁽⁶⁾, politikaren askatasuna, gizartearen askatasuna, eta askatasunezko gogoetagitik⁽⁷⁾ berba egiten zanean, erri gizonen kasketaldi edo naikeriaren⁽⁸⁾ eskuetan itxi ezker, atsegiñezko ipuin bat izango zala geien.

1.821ean Urtarrillaren 1ean, Bilbon egon ziran naitazko edo oldezko guda mutillak⁽¹⁾, Espainako gudalozte biurtu ziran, eta orduan Bizkaiko zenbatzaille zanak Bentadestar Pablo koronela, gudalozte ori bideratzeko aurreratuta, Urtarrillaren 2an urten eben Gezalaren aginduan Bizkaiko errietatik, ainbat matxinatuta egon ziranak atxilotzeko.

1.821ean Urtarrillaren 16an, Bediatar Lorenzo Antonio ordezeko koronelak, iñor ezin zala bere lurraldean mugatxartel edo igarotxartel⁽²⁾ barik ibili, eta bera barik arrapatzen ziranak, 10 erleko nekepean zigortuta geratuko zirala agindu eban.

1.821ean Urtarrillaren 26an, agindu baten bidez, sendagille ta irakasleen kontrol aundia egin eben, eta gogorkerizko zigorraren keiñaduragaz zemaitu, euren agindutik kanpo ez zitezzen ibili.

1.821eko Epaillaren 19 eta Jorraillaren 10eko jaiak ospatzeko, Bizkaiko agintari Bediatar Lorentzo Antonio ordezeko koronelak, etxeak, bakotzak bere neurrian argitu egiazala agindu eban, eta beste ainbeste Espainaren askatasunezko Loraillaren 2garren eguna ospatzeko

1.821eko Iraillaren 24an gudal nagusi liberalak, gudari agerketa aundi bat egin eben, Espainol jaurgu barriaren berregintzak lortu ebezalako⁽³⁾.

Nundik nora eta zer lortu, gaur ia 200 urte beranduago arazo bardiñen aurrean aurkezten garanean?.

Gaur argi ikusten dogu, zapaltzaillezko asmo orreik, kaizertzaren asierako gogo bardiñean daukiezala. Ez dakit zertarako baiña, sekula euren etxeko jaurkintza ezin dabenean burutu edo ta zuzendu.

A ta guzti: Naita Burgos, Leon eta Sebillatik guda indar geiago ekarri, legeak indarka euren aldera aldatu, Euskal gizartea igaro bideko txartelakaz kontrolatuta euki, eta gure artean euren guda zerrendak erakusten dauan lez, beartasunezko premiñak bultzatuta edo zaltzaille asko egon ziralako, Bizkaia, Araba, Gipuzkoa eta Nafarroan ezin eben gauza aundirik euren mende asmakuntzara burutu, erri geienak matxinatuta egon ziralako.

1.822an Epaillaren 1ean Bizkaiko gudal agintari Bediatar Lorentzo Antoniok, agindu au bialdu eutsen Bizkaiko Udal guztiari: 1.820ko Epaillaren 19an Espainako jaurgoa ziñatu zan eguna eta 1.808an Loraillaren 2an Espainaren askatasunezko egun biak ospatu egiezala.

1.822ko urte guztia, matxinatuakaz zeregin bardiña eukin da, Bilbao babestuteko arresiz inguratzen asi ziran, diruaren ezagaitik amaitu barik geratu zana.

(6) Jaurgu-Barri = nueva contitución. (7) askatasunezko gogoetagitik = ideas liberales. (8) Erri-gizonen kasketaldi edo naikeriari = arbitrariedad de los hombres públicos.

1) Naitazko guda-mutillak = milicianos voluntarios. (2) Muga-txartel edo igaro-txartel = pasaporte.

(3) Espainol jaurgu-barriaren berregintza lortu ebezalako = el logro en la reconquista de los nuevos derechos constitucionales españoles.

1.822ko Urte onen Abenduko illean, Seoanetar Antonio gudal agintariak, arrapetan ziran matxinatuak⁽⁴⁾ ez egiezala tiroz il agindu eban, eta ille orren barruan urkamendi edo garrotebillean il ebazan mutil bi.

1.823an Otsaillaren 24an, Seoanetar Antonio gudal agintariak Bilbotik, agiri gogor bat zabaldu eban, erregetzaren legezko iraspena berrezkuratzeko aurka. Artean, Frantzezaren aurka egitekoen aitzakiagaz, Euskal gizartea keiñadura bidez kikildu gura ebana, eta bere aldarriketa ori ¡Viva la constitución! ¡Viva la unión! berbakaz amaitu eban.

1.823an Epaillaren 8an Saldubako⁽¹⁾ gualtegitik Ballesterosek, bere aginduan egoan bostgarren guda lurraldeari, Frantzez eta erregezko lege zarren aurkako beste ainbeste agertu eban. Bilbaoko Euskaldunentzat Seoanetar Antoniok, meatxuzko keiñu bardifiñakaz egin eban antzera.

1.823an Jorraillaren 2an Prantziako XVIIIn Luisen gualdozteak, Borbontar Luis Angulemako dukearen agintean Baionan egon zirala: “Erregearen legezko iraspena berrezkuratzeko, 100.000 gudariekin Auñamendiak igarota Espainara aldatuko zala agindu eban”. Foru Aldundiak Jorraillaren 22an, Bizkaiko erri guztietatik zabaldu ebana.

1.823ko Jorraillan, Borbontar Luis Angulemako dukearen aginduan sartu ziran Erdi Ugarte onetan, Frantziko San Luisen 100.000 gudari semeak.

1.823an Jorraillaren 9an Zumarragan egoan orokorrezko gualtegitik, agindu bat bialdu eutsoen Bilbaon egoan Euskalerriko gual nagusi Kesadatar Bizentari: Fernando erregeagaz batera, Angulemako dukea beren 100.000 gudariakaz Espainan sartu zala, eta ez egiala Bilbo arrizkuan ipini, alperrezko alegiña izango zala ta.

1.823an Urrillaren 1ean VIIIn Fernandok, erregetzaren al osokerizko agintza aldarrikatu eban, eta ararte Kadizetik gual nagusiak agindu ebazan jaurgo barriaren edo konstituzioko lege barri guztiak, ezereztu eban.

Eta Espainan emen asiko zan, edestilariak 1.823-1.833ren urte arteko zori gaiztoko amarkada deritxonai, gual agintariak, erregearen gaiñetik agindu naian.

1.823an Urrillaren 30ean urten eben Prantzezak Bilbotik eta euren ordez oiñezko iru txanberga⁽²⁾ eta zaldun talde bat⁽³⁾ etorri ziran.

1.823garren urte onen askenetan, VIIIn Fernando, Espainako gualburu jaurgozaleak beartuta, Espainako konstituzio barriari ziñez itz eman bear eutson, Sin detrimento de la unidad constitucional de la monarquia esaten ebana, eta gero, Sin detrimento de la unidad constitucional Española biurtuko zana.

VIIIn Fernando ortik aurrera ez eban inkiziziorik barriz ezarri, erregetzaren betiko antolabideak berrezkuratzeko bertan itzi ta.

Eta gual agintariak beartuta, erregeak Espainako jaurgoa ziñatu ebenetik, atara ebazan legeak, danak izan ziran batzangotasunezko jaurgo aldera urbiltzeko. Noren aolkularitzazko esku baltza ibili zan asmo orren azpitik?.

Kontuan eukin bear da orregaitik, onein asmakuntza, erri ezbardifiñeko Foru Legeen gaiñetik, Erdi Ugarte onen lurralde guztiko bardintasuna gure ebala, eta alegiñezko ekintza orrein bidetik aukeratuko ebezan barriro, Fueroaren edo Euskal Legeak ezereztuteko bideak.

(4) Orduan Matxinatuari be, eurak diran izenagaz Fazistak zirala esaten eutsoen.

(1) Saldubako = desde Zaragoza, porque ese era su verdadero nombre en Euskera. (2) Txanberga = batallón. (3) Zaldun-talde bat = un escuadrón de caballería.

1.824an Urtarrillaren 6an, 5garren gudu taldearen ordez, 8 euneko gudari talde-tan bananduta 600 gudari euki eban beste batalloi bat etorri zan Bilbora.

1.824an Epaillaren 3an, guda amaitutzat emon ebelako, liberal gudu agintari nagusiak Bizkaiko batalloiaren guda mutilak azkatu egiezala agindu eban.

Euskalerrian eta Bizkaian batez be, eskeko asko egon ziran urte auetan.

1.824an Loraillaren 7an, Alondo Baldenebrotar Eladio izendatu eben Bizkaiko zuzentzaille⁽¹⁾.

1.829an Urrillaren 21 22ko egun bitarteko gauan, azpi joko bat agertu zan Gazteizen, egon ziran gudutalde armatuak matxinatzeko, eta Santander inguruan matxinatuta ibili zan Lastratar koronelari botaten eutsoezan erruak.

Antza, Euskalerriko legearen aurka, Auñamendietara aldatutako mugak, ostera Ebro ibaira aldatzeko mogimendua izan zan.

1.829an Abenduaren 9an VIIIn Fernando, Napolezen jaioa eta bere loba zan Borbontar Maria Kristinagaz laugarrenez ezkondu zan.

1.830ean Epaillaren 5ean VIIIn Fernandok baiña, 1.823an gudal nagusiak beartuta Espainako jaurgoari ziñ egin eutson bidetik, ez zala beren borondatea muga orreik ostera aldatzea erantzun eban.

Euskal Legeak guzurraren bidez ezereztuteko alegiñak, eta gudal buruen indarra ta maltzurkeriak emendik aurrera, gero ta nabariago ikusiko doguz.

1.830ean Jorraillaren 3an Madrilako la Gaceta aldizkarian agertu zan, Fernandok Ley Sàlica zelan ezereztu eban.

1.830ean Urrillaren 10ean jaio zan Isabel VIIIn Fernandoren alaba.

1.833an Iraillaren 29ko arratsaldean il zan VIIIn Fernando eta egun berean bere alaba, IIIn Isabelen izenarekin egin eben Espainako erregiña, ama Bi Siziliako Maria Kristinaren errege ordegotzan.

Eta VIIIn Fernandorekin joan ziran betirako, ararte Espainako erregeak euki eban epaiketaren antolamendua, maltzur eta zapaltzaillezko asmakuntzari ate guztiak zabalduta.

1.833an Urrillaren 6an Errioxa aldeko Trizio errian, Ladron de Zegama gudal nagusiak, Karlos Maria Isidro VIIIn Fernandoren anaia, Vn Karlos izenarekin izendatu eben Espainako errege eta oldezko gudariakaz Logroño artu ta gero, eurakaz Nafarroara aldatu zan euren aldekoakin bat egiteko⁽²⁾. Eta emen asten dira karlistadako ondorengo borrokak, nai Espainan nai Euskalerrian.

Karlistaren guda asieratik Bizkaian, lurraldeko baltzu edo batzar bi egon ziran: Bilboko lurraldearen Aldundi ta espainol jaurgozaleakaz egon ziran erriak. Eta Durangon egoan gudu Aldundian, Karlosekin egon ziran erriak.

Eta Erdi Ugarte onen lurralde guztiak zorro baten sartzeko, urte onetan jaio zan, Espainaren lurraldeko probintziaren antolamendua.

(1) Zuzentzaille = corregidor. (2) Gero, oldezko-gudari auek Nafartar kideakaz batera izango zan Zumalakarregiren asierako gudaloztea.

2. Karlistaren gogoetak edo asmoak⁽³⁾.

- * Karlos Maria Isidroren ondorengo legebidearen eskakizuna⁽¹⁾.
- * Vn Karlosen erregezteko al osokeri politikua.
- * Katolikotasunezko osotasuna⁽²⁾.
- * Atziñako Foruen babes⁽³⁾.

Foruen babes⁽³⁾ bidetik, Aragoian Teruel, Balentzia edo Kataluniako laguntza artu eben, eta Euskalerrian Euskal Legearen jabetasunezko bidetik.

3. Espainako jaurkintzan Foruak zaintzeko bear ziran baldintzak, Aragoi, Balentzia edo Katalunian.

- a) Politikako jaurkintzaren maillan, banatuta egotea edo zati baten bai beintzat.
- b) Epaietasunerako, erriko ebazleak.
- d) Erraltxor zergaren zati bateko eskubidea.
- e) Gazteak, soldauzka serbitzutik aske egotea, nor beren lurraldean izan ezik.

3.1. Euskalerrian.

Euskalerriko lurraldeak, euren batzarreko nagusitasunean antolatuz jaurkintzen ziran, eta Batzar Nagusi orrean agintaritzak, mugarik ez eukela adierazteko, Bizkaian jaurkintzaren antolaketarako zelako baldintzakaz aukeratzen ziran itun edo itzarmeneko jaunak argituko dodaz.

- a) Gudal buru izateko.
- b) Zuzen bidearen buru nagusia izateko.
- d) Bizkaiko ondore aundiko lurraldeak zaintzeko.

Jauntza, ain zabaleko almen eta ondasun orrekaz jantzi ba eben, bere buruzagitasuna lasaitasunezko jaurkintzan iraun egian izaten zan.

Eta kontu aundian artuta, berea ez zala ezer, daukon guztia, bere antolarazian babesteko, Bizkaitarrak emonekua zalako.

Orregaitik, aginduaren eskubide bakarra errian egon zala erakusteko: Erabagitasunean apur bat, beste apur bat Egilletasunean, eta beste ataltxo bat Legegilletasunean emoten eutsoen.

Alderantziz baiña, batzordea beartuta geratzen zan, jaun edo erregek bere antolarazian bakeak lortzeko, edo baten bat gure lurraldeetan indarka sartzen zanean kanporatzeko borrokatu bear ebanean.

Euki eben gudaloztea borrokaren neurrian guda mutillakaz indartu bearrean geratu giñan da.

Eztaibadak, Euskaldunenak izaten ba ziran, Jaunak ez eban zertan gure guda mutillen soldatarik ordaindu bear.

Eta etxetik kanpo, Jaunaren gauzatarako izaten ziranean, gure mutillen soldata ariñautik ordaiduta.

---

(3) Karlistaren gogoak edo asmoak = ideario carlista. (1) Karlos Maria Isidroren ondorengo legebidearen eskakizuna = reivindicación de la legitimidad dinástica del infante Carlos. (2) Katolikotasunaren osotasuna = integrismo católico. (3) Antziñako Foruen babes⁽³⁾ = defensa de los Fueros tradicionales.

Jaun edo errege aldeko baldintza au, gure jauntza Gaztelako erregearen eskuetan jausi zanean, nai Europan eta bai Euskalerrriaren askatasunerako, txeberazko sare aundi bat biurtu jakun, errege orreik euren norberkeri bidez, xake joku⁽¹⁾ baten itxuran beti borrokan ibilita, Euskaldunak ortik aurrera anaiarteko borrokan ibili garalako beti.

Edestilari batzuk maltzurkeri bidez esaten dabe, Euskaldun bakotzak 15 erleko zergak ordaintzen ebazala, gaztelar bakotzak 65 ordaintzen ebazanean.

Euskaldunak baiña, Espainolak ez Garelako, ordainzen gendun guztia, itzarmeneko jaun aukeratuari ordaintzen geuntzena izaten zan.

Bizkaiko Jauna, nai jauna bakarrik edo ta Espainako erregearen eskuetan jausi zanetik, Bizkaitarren langille soil bat⁽²⁾ bakarrik izan zalako.

Guzti au, Euskalerrria, Nortasunezko Erri-bat dalako da.

Emen, iñorentzat ez leike zalantzarik egon bear, maltzurtasunezko zalantzak egi lez, fazizta menperatzaille asmokoak aurkeztuten dabelako bakarrik, eta danok dakigu nortzuk diran eta zelango bakeak gure dabezan.

3.2. 1.833ko urtean, Espainako leen karlistadaren gudari asiera emon.

1.713an Loraillaren 10ean Vn Felipek, emakumezkoak erregetzaren ondorego jarraipenetik kanpo izten eban Salikako legea agertu eban.

1.789an IVn Karlosek ezereztu eban Salikako lege ori, nai ta aldarrikatu barik geratu.

VIIIn Fernando lengo iru ezkontzatik ondorengo barik egonda, Napoleseko Maria Kristinagaz laugarrenez ezkondu zanean, aurdun geratu zan au.

Eta 1.830an Epailan 31n VIIIn Fernandok bere alaba IIn Isabel izango zana sei illabete jaio aurretik, bere aita IVn Karlosek 1.789an agertu eban legeagaz, 1.713an Vn Felipek ezarri eban Salikako legea ezereztuteko onartuta, emakumezkoai ortik aurrera baimena emon eutsen, erregetzazko aulkian ezarri zitezten.

Karlos Maria Isidro izan zan, VIIIn Fernando bere anaiaren ondorengoa ia onen erregetzazko denbora guztian, arik eta VIIIn Fernandok lege ori aldarrikatuarde.

1.830ean Urrillaren 10ean jaio zan IIn Isabel.

1.832ko Iraillan VIIIn Fernando San Ildefonsoko eguras etxean oso gaisorik egon zanean, bizkor ibili ziran Karlos Maria Isidoren aldekoak Espainako agintaritza artzeko, eta nai ta uts egin arren, Kalomardetar Frantzizko Espainako ministruak Fernandoren eskutik lortu eban izenpetzea, Karlos bere anaiari izendatzen eban erregetzazko agiria.

1.832an Urrillaren 1ean baiña, Fernando ostera bizkortu zanean, Kalomardetar Frantzizko ministrua eta euren alde egon ziran agintariak jaurkintzatik kenduta, ezereztu eban sinatu ebana, eta gauzak ostera joan ziran Isabelen alde.

1.833ko Epailan Karlos Maria Isidro, bere anaia VIIIn Fernando ez ebalu euki nagusitasunik, 1.713ko Loraillaren 10ean Vn Felipek ezarri eben Ley Salica ori ezereztuteko esaten eban, 1.789an euren aita IVn Karlosek ezereztu ebanean, aldarrikatu barik geratu zalako, eta bere loba IIn Isabelen Asturiaseko printzea izatea ez ebalako on artzen, iges egin bear izan eban Portugalera.

(1) Xake jokoa = juego de ajedrez. (2) Langille soil-bat = asalariado.

1.833an Iraillaren 29an il zan VIIIn Fernando, eta Karlos Maria Isidro bere anaiak, IIIn Isabel bere lobaren Asturiaseko erregin gai izatea ez ebalako on artzen, ez eta urte ta egun orreitan IIIn Isabel erregiña izendatuta, bere ama Borbon Bi Siziliako Maria Kristinak erregezko jaurkintza orreik ordezkatu egiezan gutxiago. Karlosek, Abarkatar Joakin guztientzako ministrua izendatuta, gudozote eta gudoal nagusiaren laguntza eskatu eban.

Gudoal nagusien artean ez eban euki aipameneko laguntasunik, nai ta Portugaleko errege I Migelen onespena euki.

1.833an Urrillako illean, Espaina ta Euskalerrriaren Egoaldeko leku askotan agertu ziran Vn Karlos erregetzaren aldeko garrantzi gitxi euki eben matxintasunak, Bizkaia, Araba, Nafarroa eta Logroñon izan ezik. Balio ez ebena, Uri orreik luzaro karlistaren kontrolpean eukiteko.

Eta, 1.833an Urrillaren 6rarte ezin da esan borrokak edo karlistadako gudoak asi zirenik, arik eta Errioxa aldeko Trizio errian, Ladron de Zegama gudoal nagusiak Karlos Maria Isidro, Vn Karlosen izenarekin errege izendatuarte.

1.833an Azaroaren 2ko denbora onetan, Ladron de Zegama gudoal nagusia Balladolizetik eta Zumalakarregitar Tomas Koronelak Iruñatik, atzean gudoalozterik eroan gabe alde egin eben egon ziran gudoaltegiatik, euren matxintasuna aldarrikatzeko.

3.3. 1.833-1.876eko urte bitartean, kalistadaren gudoak.

Iru izan ziran karlistadako borrokak, 1goa: 1.833-1.840ko urte bitartean. 2garrena: 1.849-1.860ko urte bitartekoa, guda ez zana edestilariak esaten dautsoenai. Eta 3garrena: 1.872-1.876ko urte bitartekoagaz amaiera emon jakona.

Eta, nai ta Frankogaz 1.936-1.939ko urte bitartean milloi bat gizaseme ildako beste borroka latz bat euki arren, laurak menperatzaillezko gudoak izan da, ez dira izan gai, arrazoiaren erabagitasunean gaurko egunerarte ezer argitzeko, leenengoko aukera bardiñean aurkezten garalako.

Irueretatik, lenengo au izan zan gogor eta odoltsuena, zazpi urteko borroka onetan 200.000 giza seme gaiñetik il ziralako.

Karlos Maria Isidro, VIIIn Fernando erregearen anaien alde izan zan leenengo matxinada au, Vn Karlosen izenagaz goraldu ebena.

Espainako gudoalozteak euren lurraldeetan, laster geratu eben matxintasun ori, Bizkaia, Gipuzkoa, Araba, Nafarroa, Aragon, Katalunya eta Balentziako erkidetasunetan izan ezik.

Eta gertakizun ori alan izanda, arrazoi ori izan zan errudun, borroka gorri orreik, erdi ugarteko Iparralde onetan izan zitezen geien eta gogorrenak.

4. ZATIA.

1.- Aurkezpena.

Espainako In Isabel eta Karlosen anai arteko ondoriozko guda orreik, euki ba eben be, ez eben euki erregetzaren aulkiagaz zer ikusirik, ondorio ori aitzaki bat baiño besterik ez zalako izan.

Arazoaren erpeak, oso sakonagoak izan ziran.

Europaren etorkizunari begira, aurrerakuntzazko oinkada barri bat emon bear jakon: Diru kontuan, nekazaritzan, merkataritzan, burnigintzan eta eurentzako bear ziran lantegi gintzak, beste egokitasun barri batzuk eskatzen ebezalako.

Orduan egokitu bear ziran, Giza eta Berezko Errigizarteak daukazan eskubideak, Mundu eta Europaren Jendekuntzan alango aurrerazko oinkada bat emon ezker, bera osotzen dauan ordezk egille guztiekin, neurri bardiñean, aurrera egin bear ebelako.

Ez ziran neurri orreik kontuan artu, liberalismoaren jaurkintz asmoak ekarten eban guda indarrezko bizkortasunagaz, eskubide guztien gaiñetik ezarri zalako.

Nun egon zan Europaren Ekanduzko aolkulari nagusia?.

Erregeari, guda nagusiak gaiñean ipini jakozan antzera, berari diruaren zaletasunezkoak gaiñean ipini ote jakozan?.

Emen, esango dodazanetik salbuespen aundi bat egin bear dogu, berezko errietan Euskalerrian lez, eskertu ezin doguzan Gotzai, Apaiz, Lekaide, Lekaime Abertzale demokratiko asko izan zirenak ta gaur diranak daukaguz, euren jakiturizko laguntzarik gabe, Euskalerraren izatasuna gaur, ezereztuta eongo litzakelako.

Kaizar batzangotasun asmo orrek, errikoi izatasunean naste asko sortzen dauelako, eritzi bien arteko ezberdintasunagaitik berba egiten gagoz emen:

Bata, bereiz edo izatasunezko errietan, euren Baitan Jesusen itxarokor ekanduzko mezu demokratikoak zabaltzen dabezan Gotzai, Apaiz, Lekaide, Lekaime errikoiarenak.

Eta bestea, danon gaiñetik Erromako katolikotasun agindu gurean, munduaren edes-tiko berezkotasunean lortu ziran oiturazko izatasun ta ekandu demokratikoak, Norkerizko batzangotasunaren egarrian ezereztu naiagaitik.

Son como ovejas, esaten dabela sarritan entzuten dogu.

Bai?.

Eritzi orregaz, nungo kontuetan artzen dira Jainko Egilleak ipini euskuzan Legeak?.

2.000 urte daroaguz batzangotasunezko borroka latz orrekin, dan guztia batu baiño, milla zati geiagotan apurtzen dauazan erri, izkuntz ta ekanduzko oiturak.

Ez ete da naikoa?.

Antza ez, begitu bestela gaur zer egiten dan Euskal gotzaiekin, naita Euskaldunak izanda, gure Euskeraren Nortasunezko izatasunean egokitu ez zitezen.

Euskaldunak izan da be, norkerizko kaizar edo katolikotasunaren batzangotasunezko eritzian gizon egiñak bialduta, ia Euskaldunai Espainol biurtzen ba-gaituen.

Idaz lan onen aria oster artuta gero ikusiko dogun lez, Aita santu, gotzai ta apaiz katoliko aolkulari asko lenengo karlistadaren alde ibilita, liberalak garaipentzen asi ziranean, gauza orreik eurakaz ez ba ziran etorten ostondutako itxuran, liberalaren aldera guztiz

aldatu ziran. Ondore, Europako edestitik etorten ziran mendeko asmo ta fazizta eritziekin alkartu ziran.

Nik emen, naita batzango zaleak izkutuan ekarri arren, katolikotasunezko eten bako azpi joko maltzur aundi bat ikusten dot, ainbeste urtetan berezkotasunaren aurka egin ta egiten dabezan gauzak, ezin diralako ostondu.

Erromako katolikotasuna baiña, ez ete da konturatuko, laugarren gizaldeen erabagi zan kaizarrezko batzango asmo faziztaren eragille nagusia izan da, gatz egiten jakula siñistea maltzurrezko jokabide ori?.

Bizi onetan gaiñera, milla urte askoren eginkizunezko jokabidetik eta azter bideko antolakuntzan ulermenduta, argitasun guztiagaz agertzen bajakuz baitaren emaitzak.

Aztu ete jakie, Jainkoari begira bizi onen zor eskubideak ordezkatzeko, ardatzeko eragille arduradunak, Itzal aundiko Ekandu ta Maitasunak dirala?.

Dana dala, orren arrazoiaren esan naia, European egon diran borroka latz guztiak, kaizar mendeko batzangotasunaren asmo zaar orren elburugaitik izan dira, batzuk norkerizko lilluragarritasunean bizi daitezen.

Eta orregaitik, bizitzako panpiñaren ariak euren naiera erabilia, ez Karlistadarenak, ez Europako edestian egin diran amaibako borrokak daukie beste adierazpenik.

Oso susmagarrikoa da, gaur errigizartean diruagaz sortzen dana. Nork antolatzen dauz sare arteko txebera orreik?.

Ala, erabillitasunaren biziko zabaldegian daukaguzan Norkerizko arauak, Jainkoaren Legeak aurkezten dauskuzan eskualdi guztiekaz topo egin dabela ta, guzur geiagorik ez dalako sartzen ote da?.

Nik uste dot, azkeneko arrazoi au dala errukari, bizitz onek beren legeak daukazalako.

Orregaitik, giza ta Berezko errigizartean eskubideari begituta nik egiten dodan itauna, gai bizi onetan, Jainkoari begira lortutako Baitaren Ekanduzko ulermenak Kamaleoien margo edo kolore beste arpegi eukiko ote dabe?.

Danok dakigu, gaiaren atal edo zatitxo guztiak aurkezten dauskuezan almenak, eta Bere Legearen bidez eurakaz ardurazko ekintzan egin geinkezan itaunak, amaibakoak dirrela.

Baiña ez lapurkerizko bidetik, gaitasun onen baitak eskatzen dauskun zentzunezko elburuekin baiño.

Bestela, edestiak erakusten dauskun lez, dan guztia: Borroka, eztanda, oiñaze, negarra, samiña eta ezbearretan biurtzen jaku.

Orregaitik, gure bizitzako ekintza guztiak elburu bardin bategaz, Jainkoaren ezin bes-teko Lege bidetik, bealdetik gora jasotzen dira.

Baiña, Legeak bere azpia marratuta daukanagaz, Ekanduzko Lotsagizunean, Zor Eskubidearen Ordezko Ekintzak, Danoren Ardurazko Baitagaz Bardinduta, bizitzaren orekazo bakeak argitu gengizan.

Egiztapen ederra bizitzak emoten dauskuna da, eta adierazpen aundiena, Jainkoak bizitz oneitara eragille lez bialtzen gaituena.

Baiña, zelango eragilletasunetan gabiltz?.

Norkeriaren asmakuntzazko alegiñaren bidez, amarruti⁽¹⁾, maltzur, okerrak eta biurrizko eragilleak izanda?.

Berezko arrazoiakin begitu ezker, ezin lei sinistu antzoki onetan egiten gagozenarekin, eta geiago, gaur daukagun jakintzarekin, ezin leikelako ulertu, gaia, giza ta errigizartaren eskubideakaz egiten dana.

Euskaldunak, orregaitik begitu bear dogu edestiko atal au, begitu bear diran berezko begiakaz.

Ikusi daigun zelan: “Orain 2.763 urtetik gaur arte, Euskalerrriaren arazoak bardiñak dirala. Ez Frantzia eta Espainagaz, berea bakarrik dalako, Europarena dalako baizik”.

Gaurko egun oneitan, Kataluniako Sitgesen batu dira mundu onen jakintsu aundi ei diranak, eta artu dabezan erabagietatik bat, gizaren eskubideak, daukagun Laterrintasunezko Arauan zaindu bear dirala.

Gizaren eskubideak nondik nora zaindu, errigizartearnak ez ba dira zaintzen?.

Zelako jakintsuak dira, ezer argitzeko gai ez diranak?.

Europarentzat, diru, agintaritzta eta lege bardiñak gure dabez ezarri. Ordezkaritzta menperatasunezko jaurkintzan, Ekanduz ezin dabezan zaindu Laterrietan.

Eta garrantzizko gauzeetatik, aundienak aztu?.

Edo ta Giza ta Errigizartaren Nortasunakin ezer ez egiteko, lan edo idaz maian gorde lekuan sartuta?.

Euskaldunak arlo onetan, ziur ta zuurtasun aundiz jokatu bear dogu, iñozokerietan ibili barik, bizitzan Euskalerrriaren Nortasunezko Demokrazi lez irauteko.

Gure Euskal Arbasoak milla urte askotako edesti luzean, ainbeste eramankizunagaz eutsi dautso daukagun Demokrazizko Nortasunari.

Gu izango ete gara, Jainkoari eskaiñi bear dautzagun altxor aundi orren ondatzailleak?.

Bete daiguzan patxadaz eta lelokeri barik gure bizitzaren euskal ordezko eginkizunak, mundu onen gizarte on guztiekin osagarritzkoak izanda.

Eta, Jainkoaren agindutako Bereztasunaren Legeak ondo ordezkatuta, Munduko errigizarteak aurrerantzean be: “Jakin dagien, Euskal Aberritasuezko Jendekuntzagaz, adierazpen ederrenetariko bat emon dautsoela, gaitutako bizitz oneri”.

2.– 1.789an Frantziko iraultzaren bidetik, liberal mendetzaileak erriak batuteko euki ebezan asmoak eta bere ondore, Europan ta batez be Espainako gudal nagusiak, guda indarragaz euki ebezan larderizko eragapenekin, Euskalerrri Nafarroa, Gipuzkoa, Araba eta Bizkaiko eskubidearen gaiñetik, gaur daukaguzan Laterrietako jaurkintzan menperatzeko, egin dabezan alegiñak.

Europan, 325eko urtean, Nizeako batzarrean artu ziran mendeko erabagi orreik. Eta asmo orreik gaur arte lortzeko euki dogun edesti guztia, eten bako guda baten ondorioz, odoljarizko biotzgegorkeri ta basakeri bat baiño besterik ez da izan.

Zergaitik?.

Asmatu zan mendekotasunaren aolkularizko arduradunak, eritzi ori maltzurkeriz erdi ostonduan ekarrita, indarkeri ta siniskai bidez, Berezko Legeak Noz euren asmoetan biurtu direzan itxaroten ibili diralako.

Eta astunago biurtu zan, aolkularitzazko indarkeri ta siñiskai orreik, Greziak lortu eben Jendekuntz Demokratikoagaz batera ekarri gure ebalako.

A zelako burugokeria!

Egia ta guzorra zorro baten sartu ezkeru, zorro orreitan bolbora edo lerrautsa suagaz batera sartzea, bardin antzekoa dalako.

Europaren Berezko Erriak menperatzeko, siñiskai ta indarkeriaren gudako zirriborro orreitan irakitsu egonda, 1.789an Frantziako iraultza agertu zan.

Nork eraginda?.

Ni ziur nago, indarra euki ebenak eragin ebela.

Eta edestilari batzuk esaten daben lez, egia bada Frantziko errigizartearen erdi maillatik sortu zirala demokrazizko matxintasan orreik, faziztak laster egin ziran bere kontrol edo agintaritzarekin, erri ezberdiñak batzangotasunezko zorro baten sartzeko.

Bere ostein be, kaizarrezko batzangotasunaren elburu orreik lortu gurean, borroka oso latzak egon dira.

Dana dala, XIX ta XXgarrengo gizaldi erdia borroka utsezkoak izan dira asmo mende nagusi orreik lortzeko, eta Europa osoaren agintaritzaz lortu ezinik, daukaguzan batzangotasunezko Laterrietan antolatuta geratzeko.

Azken baten, 1.789an Frantziako Iraultzaren eragipenetik zabaldu ziran bideak, adibidez: “Frantziko eta Espainako erregeak euki eben antolatzailezko jaurkintzatik, al osokerizko jaurkintzara⁽¹⁾ aldatzeko”.

Gaur, ezinda lengo lez odolkerizko gudarekin aurrera egin, daukaguzan atomozko lerkaiekin Munduko giza semealabak amiltegitara jausita lez, aienatu geonkezelako

Orregaitik, gaurko lana ez da lerkai ta izkilluakaz ibiltzea, BAITAren arrazoi bidez, oker edo ta maltzurrezko korapilloetan dagozan asmo eritzi orreik, JAINKOAK ipinita daukaguzan LEGERA alderatutea baiño.

Eta gaur, Demokrazia on baten egokitzeko urrin egon arren, errez ikusten dogu, guzurrezko mende eritzi aundi oiek zelán agirian geratzen diran, bear diran aldaketak egiteko.

3.– 1.833-1.840 urte bitartean, Karlistadako 1go guda.

1.833an Iraillaren 29an bere alaba Isabelek iru urte eukezala VIIIn Fernando il zan, eta bertan izendatu eben erregiña lez IIIn Isabelen izenarekin, 1.833 1.840 urte bitartean, bere ama Maria Kristinaren errege ordezkotzaren jaurkintzan.

1.833an Urrillaren 1ean VIIIn Fernandoren anaia Karlos Maria Isidro Molinako kondea, Portugalen I Migel printzea bere adiskidea zanagaz egoala, Abrantesetik, bera izendatu zan Espainako errege.

1.833an Urrillaren 2an Arabako ordezkari Uhagontar Pedro Paskualek Madrilletik oarpena bialduta, gabeko ordubi ta laurenak ziranean eldu zan Bilbora VIIIn Fernando il zanaren berria, eta zer egiteko premiñ aundian aurkitu ziran Bizkaitar Aldundi ta erritar guztiak.

1.833an Urrillaren 4an Bizkaitarrak, Karlos Maria Isidro izendatu eben Bizkaiko Jau-na, eta Foruak berrezkuratzeko errege barriaren aldeko ordezkarien orokorrezko batzarra antolatu zan, Orbe ta Eliotar Jose mari Baldespinako Markesa zuzendari zala.

(1) Antolatzailezko errege-jaurkintzatik, al osokerizko jaurkintzara = de un gobierno arbitral en territorio que no hera ni Frances ni Español, a rey de los franceses y españoles, sin tener en cuenta las diversas nacionalidades en que està comprendida Europa y esta península.

1.833an Urrillaren 4an, Ingalaterra ta Frantziko kontsuladuetatik, Bilboko Udaletxera bialdu ebezan agiri bi, euren menpekoak eta eukezan etxeak babestu egiezan.

1.833an Urrillaren 6an Errioxa aldeko Trizio errian, Ladron de Zegama guda nagusiak, Karlos Maria Isidro izendatu eban errege Vn Karlosen izenarekin.

Errege bi batera ezin eta gaiñera, eritzizko sinismenean aurkakoak izanda gitxiago, anai arteko guda piztu zan.

Eta Euskalerrriaren batzarrak bere biltzarkide eta Foru Aldundiakaz Vn Karlosen alde borroka oneitara sartu ba ziran, Karlosek beste erribatekoak garella jakinda, gure Askatasunezko Lege Zarrak babestuko ebazala ziñ egin ebalako, beragaz joan ziran karlistadako borroka orretara.

1.833an Urrillaren 7an Bilbaon baiña, Frantzizkotar Aita Negretek beltz izkribu⁽¹⁾ bat argitaratu eban gure Foruakaz ez ebena zer ikusirik, erlijioa eta leialtasunaren izenean, gudarako Jainkoaren babesa gura ezker, Karlos Maria Isidroren atzean joan zitezten.

Jakin gura neuke Aita Negrete Prantzizko orrek, noren aolkua eukan edo zer gura eban, gure jauntza alboratuta, errege ta erlijiozko katolikotasun naste borrhaste orreikaz, gure Euskal gizartearen sinismena ainbat nastezko lokatzetara bideratzeko.

1.833an Azaroaren 2an Zumalakarregi ta Imaztar Tomasek, Espainako liberal guda nagusiak beragaz zalantza asko eukinda ez ebelako jakin ze alderditan egoan, iges egiten dau Iruñako gudaletgitik.

1.833an Azaroaren 14an Zumakarregi, Nafarroako karlistaren guda nagusi izendatu eban, eta bertan Vn Karloseri Nafarroako Fuero ta erregetzazko legeak ziñatuazo eutson.

1.833an Abenduaren 5ean, guda konstituzionalak atxilotu gura ebazalako, Aldundiko jaurkintzaren ordezekoak, Iturralde koronelaren Agilarreko etxean batu ziran, eta Nafarroako 1go Karlistaren batzar lez izendatuta geratu zan batzar au.

1.833an Abenduaren 7an Etxarri Aranazen, Bizkaia, Araba eta Gipuzkoako Aldundiak be onartu eban Zumalakarregiren guda nagusitasuna.

1.833an Abenduaren 7an Araba eta Bizkaiak, Zumalakarregi ipini eban euren lurraldeetako guda nagusi. Eta erabagi onegaz Zumalakarregi, Ego Euskalerrriko lau lurraldearen guda buru nagusi geratuta, Nafarroa egokitu eban orokorrezko guda agintaritza lez.

3.1.– Europak:

Urduritasun aundiz begitzen eban borroka au, Napoleonek porrot egin ondoren, euki ebezan batzangotasunezko asmoak, urrun geratzen ziralako, Europaren Berezko Errigizartearen alde.

Eta borroka auek nai ta Europa Laterrietan batzangotzeko alde ibili ziranak irabazita, gero Laterri zatizka orreik geiegi ziralta usten ebalako, Hitlerregaz, Europa osoa menderatzen joan ziran beren lurralde guztia agintaritza baten batzeko.

Baiña, Berezko Legearen aurka diralako eritzi orreik, European gaur ainbeste gizaseme ilda gero, asieran euki genduzan bardiñezko arazoan aurrean kokatuta gagoz.

Sitgesen 2.010eko Ekaiñan batzartu diran jakintsu orrein eritzian, Berezko Erriaren gaiñetik European jaurkintza, daukaguzan laterrietan iraun egian alde dagoz.

Jakintsu orreik ez dabe gura ba, danok arduradunak izan gindezan?.

Noren ardurak baiña, Nortasunezkoarenak ala Norkerizkoarenak.

(1) Beltz izkribu = panfleto.

Noiz argitu edo noiz arte, betiko zentzugabekeri orregaz?.

Europaren batzango eritzikoentzat borroka oneitan asko jokatzen zalako, asi zan erri ezberdin arteko borroka au, espainolarena bakarrik izanda.

Eta idaz lan onen zentzuan ezartzeko, Zumalakarregi il zan arte eraso aldiko borrokatan sartuta, alde bietatik aukeratu ziran gudal nagusiaren bizitza aurkeztuko dautsuet. Baita, alde biak, zelako laguntza euki ebezan Europaren Laterritzko errien aldetik.

Konturatu gindezan, Europaren laterritzko jaurkintza antolatzeko, zelako nasteak egon edo sortu ziran errigizarte ezberdin eritzizko zentzuetan, eta ogi bidez edo bildur, Erdi Ugarte onen gizaseme alabak alde baten edo bestean jokatu egien. Dana, norkerizko gudal nagusi ta sal-erosle liberalak indar bidez sortutako zalantzarekin.

*-Europar, IIn Isabelen alde: Mende batzangotasunaren aldeko Espaina, Prantzia, Britania Aundia eta Portugal izan ziran.

Frantzia ta Britania Aundia, orduko lantegi zalekerian⁽¹⁾ ta diru gosean⁽²⁾ aurreratuen egon ziranak, Portugaleri be laguntza emon eutsoen, denbora orreitan Espaninaren antzerria ibili zalako.

Frantzia, Portugal eta Britania aundiak bialdu eben laguntza: Espainako Erri Dirutzaren Iraspenari dirua emonda prestamen edo baikuntzaren eran⁽³⁾, eta guda mutillakaz.

Britania Aundiak: Jorje Lazi Ebans Gudal nagusien agindutara, oldezko gudariekaz osotutako Britaniako laguntzaille taldea⁽⁴⁾, eta Royal Nabik beren itsas ontziekaz, itsas bazterretatik inguratzeko laguntzarekin.

Prantzezak: Atzerritar Talde edo Legioa. Eta orrez gain, Añamendiko muga eta Espainako itsas bazterrak zainduz.

Portugalek: Das Antaseko Baroi gudal nagusiaren agindupean, laguntzalle talde bat.

*-Vn Karlos Maria Isidoren alde: Errusia, Austria, Prusia, Napoles eta Aita Santua Eleizaren Laterriakaz⁽⁵⁾.

Eta gero ikusiko dan lez, Karloseri laguntza aundia emon arren, geien itxurazkoa zala edestilariak esaten dabe, goitik ostonduta agintzen eben batzango zaleen erpeak luzeak izan ziralako, gudal nagusi batzuk saldukeri asko egiezan.

3.2. Karlitadako gudaren asiera:

1.833an Urrillaren 1ean eldu zan Euskalerrira, VIIIn Fernando il zanaren barria, eta Donosti ta Iruñako Uri nagusiak geratu ziran II Isabelen alde, espainol guda lozte indartsuak euki ebezalako guda ltegitratuta.

1.833an Urrillaren 3an, Gazteiz eta Bilbaoko Uriak gudu indar gitzi euki ebezalako Karlosen alde geratu ziran, eta Orbe ta Eliotar Jose Maria Baldespinako markesak, Bilboko matxinatuak eta Aldundiko batzar kideak bideratu ebazanakaz, Mota zuzendaria⁽¹⁾ eta Aldundiko Uhagon ordezkaiak baitu edo atxilotu ebazan. Eta Bilbo izan zan Vn Karlosen ikurra leen goraldubana.

1.833an Urrillaren 4an, Zea ta Bermudeztar Franzizkok aldarrikatu eban IIn Isabelen aldeko agerkaia, Vn Karlos Maria Isidorentzat eragozpen andienetarikoa izango zana errege aulkian ezartzeko.

(1) Lantegi zalekerian = industrialismo. (2) Diru gose edo zalekeria = merkantilismo. (3) Prestamen edo baikuraren eran = en forma de créditos para el tesoro. (4) Britaniako Laguntzaille Taldea = la legión auxiliar Británica. (5) Aita Santua ta Eleizaren laterriak = y el Papa con los estados pontificios. (1) Zuzendaria = corregidor.

1.833an Urrillaren 4an, Orduña ta Balmaseda matxinatu ziran eta Portugaletetik iges egin eben euki ebazan agintariak.

1.833an Urrillaren 5an Orbe ta Eliotar Jose Maria Baldespinako markesak, Karlos aldeko Aldundia sortzen dau Bilbon.

1.833an Urrillaren 6an Errioxa aldeko Trizio errian Ladron de Zegamatar Santos guda nagusiak, Karlos Maria Isidro izendatu eban errege, Vn Karlosen izenarekin.

Eta ori sortu zanean esan leike, gudari asiera emon jakola.

1.833an Urrillaren 6an, Lorentzotar Manuel II In Isabeltar guda nagusiak Nafarroaren Arkoseko lenengo borrokaldian, karlistaren guda nagusi Ladron de Zegamatar Santos eta beste 30 lagun atxilotu ebazan.

1.833an Urrillaren 7an, Berastegitar Balentinen aginduan, Bernedo, Badayoz, Laguardia eta Baldegobiako guda mutillakaz Gazteizeko atetara joanda, an egon ziran Isabelen guda indarrak donostira iges egin bear izan eben, eta bera sartu zan Urian Vn Karlosen ikurra goralduta.

1.833ko Urrilla onetan Gipuzkoako Aldundia, Azpeitian egon zan zer gertatuko zarenen zai.

1.833an Urrillaren 8an, Oñatin lenengo txinpartak biztuten dira, matxinatuak Alzaa guda nagusiak bideratuta.

1.833an Urrillaren 10ean, Lardizabaltar Inazio saiatzen da Seguran.

1.833an Urrillaren 10ean, Iruñako Aldundia Vn Karlosen alde egoan, baiña Uriaren ormatik kanpo liberalaren indarrak asko ziralako, Uriaren gizarteari bakea eta agindupea bakarrik agindu al eutsen, nai ta Aldundiak eukezan 8 arduradunetik 3 bakarrik Isabelen aldekoak izan.

II In Isabelarren liberalak Donostia, Euskalerriko gualtegi kapitain nagusi lez izenduta euki eban, eta bera izan zan liberalaren zaindoki indartsuena.

Gertakizun oneik sortu ziranean, laster asi ziran Donostiko dendari, aberats eta merkataria Sagastitar Joakinen agindupean Uriaren babes antolatzen. Ez geienak II In Isabelen aldekoak ziralako, Nafartarrak Karlosen aldekoak ziralako bildurrean baizik.

Beste Uri nagusiak be laster asi ziran antolatzen, urte onen Azaroan Iruñak erritar talde bat antolatuta. Bizkaiko Aldundiak 200 edo 300 erritar, Aranatar Antonio, Orbegozotar Gabriel eta Lizarratar Migelen agindupean. Gazteizen Baldes guda buru liberalak aginduta, beste erri talde izkillatua, Uranga karlistaren erasotatik babesteko. Eta Eibarko Udaletxeak 1.834an Urtarrillaren 8an karlistak egin eben eraso ostetik, 14-70 urte bitarteko erri gizonak ta 100 emakume izkillatuta eta Jauregi ta Jauregitar Gaspar naparra liberalakin guda nagusi izan zanarentzat, 180 gazte gudari izkillatuak antolatu ebazan.

1.833an Urrillaren 10ean, Kastañontar Federiko guda nagusi kapitaiñak, gualtegi nagusia Donostitik Tolosara aldatzen dau, eta Azpeitia, Iturriagatar Karlos Bernardoren aginduan, Vn Karlosen alde kokatzen da.

1.833an Urrillaren 10ean, Nafarroako Solatar Antonio errege ordeak, Ladron de Zegamatar Santos, tiros il egiela agindu eban.

Kontuan euki bear dogu, II In Isabelen aldekoak denbora oneitan, uritarrak zirela eta Karlosen aldekoak nekazariak geien. Eta karlistak nai ta saio aundiak egin, iñoz ez ebezala Uri nagusiak menperatu.

1.833an Urrillaren 11n, matxintasuna Bilbotik asi, ta Santander, Araba eta Gipuzkoara zabaltzen doala, Oñatin, Alzaaren agindupean “Jainkoa, Lege Zaar edo Foruak eta Aberri ta Erregea” ren izenean matxinatu ziran.

1.833an Urrillaren 12an Irunen, Urtizbereak karlistaren beste saio bat egiten dau.

1.833an Urrillaren 14an, Nafarroako Solatar Antonio liberal errege ordeak, guda legea aldarrikatzen dau eta Karlosen aldeko gudal nagusi Ladron eta Zegamatar Santos Iruñan tiros il eban, guda onen leenengo odol aitorle izan da.

1.833an Urrillaren 17an, Madrilleko jaurkintzatik Vn Karlos Maria Isidro euki ebazan jabetasunezko lurak eta diruak legez kendu eutsoezanean, bere erantzuna: “Jakiñean gertatzen naz; Ikusiko dogu nork daukazan eskubide geiago; Nik, neureak erabiliko dodaz”.

1.833an Urrillaren 18an, karlisten leenengo batzarra eratu egiten da Azpeitian, eta Gipuzkoako agintari lez, Lardizabaltar Inazio Koronela izendatzen dabe.

1.833an Urrillaren 20an, Erasotar Benito Frantzisko karlista gudal nagusiak, Iruña mendetu gurean porrot eginda, Frantzira iges egiten dau.

1.833an Urrillaren 22an, lenengo gudaloztearen mogimenduak azten dira eta Vn Karlos aldeko 3.600 gudarien talde batek, liberalaren aurkako lenengo borroka eukiten dau Tolosan.

1.833an Urrillaren 22an, Nafarroako Aldundiak, Iturralde gudal nagusiaren gudalozteari adierazi eutson, Nafarroan sekula ez zala egon Salikako legerik.

1.833an Urrillaren 25ean, Altamirako kondeak erregetzaren ikurra eroala izendatu eben In Isabel Espainako erregeña lez.

Jai-arauko ekitaldi au ospatu zanean, nai ta batzuk onartu arren, Europaren Iparraldeko errien ordezkari guztiak urten eben Espainatik, eta Zea ministruak, Austriaren Metternitzeko printzea alegindu ebanean In Isabel baieztu egiala, onen erantzuna: “gogoratuko zala, Urrillaren 4an berak aldarrikatuko agerkaiak emoten ebazan emaitzak ikusi ondoren” esan eutson.

1.833an Urrillaren 30ean Donostiko liberalak, In Isabel erregeña lez izendatzen dabe, Aldundiko ordezkariak oiualdi orretan agertu barik. Ordezkarien ustean beti lez, leen, erregearen il otoizketak ospatu bear ziralako.

A ta guzti, Donosti izan zan lenengoa, In Isabeleri leialtasuna eskaiñi eutsona.

1.833ko Urrillan borrokak asi zirenetik, Isabelen liberalak karlistai, fazizta lez euki ebezan, eta arrapatzen ebezan gudari guztiak tirozka iltzen ebezan, karlistak mendeku edo ordain lez bardin eginda. Barrundiko Eredia errian izan ziran, fusilamendu odolkoienak.

1.833an Azaroaren 1ean, Erreterin sartzen dira 40 karlista eta aurkitu ebazan janari ta zaldiak eroan ebezan.

1.833an Azaroaren 2an Zumalakarregitar Tomas gudal nagusiak, liberal gual nagusiak beragaitik susmo aundiak euki ebazalako, gabaz alde egiten dau Iruñatik.

1.833an Azaroaren 5ean karlistak, Iruñako Aldundiari ordezkotza kenduta, Iturralde-tar Franzisko koronelaren Agilarreko etxean egiten dabe lenengo batzarra, liberal gudalozteak baituta egoala uste ebalako.

1.833an Azaroaren 14an Zumalakarregi, Nafarroako karlistaren gudal nagusi izendatu eben, baldintza onen eskaera bidez: “Nafarroako erregetzaren Foru ta Legeak zaindu egiazan”.

1.833an Azaroaren 15ean Lizarran, Nafarroako erreñuaren jaurlaritza irasita geratu zan.

1.833an Azaroaren 21ean, Lorentzotar Manuel liberalaren gudal nagusiaren agindupean egoan Sarsfietlar Pedro gudal nagusiak, Urizarreko be aldean Karlosen aldeko Merinotar Jeronimo apaizaren gudu indarrak aurkitu ta ezerezuta Gazteizen sartzen da, eta nai ta agintariak tiroz il, garaipeneko parkazioaren ondorioz, Gazteizeko guda taldea⁽¹⁾, Burgos, Ribabellosa, Aiala eta Billanuebako batalloi talde karlistak, liberalaren gudoztean geratu ziran.

1.833an Azaroaren 25ean, liberalaren aldeko Sarsfiedtar Pedro gudal nagusiak, Bilbo menperatzen dau. Eta Sarsfiedek, bere Erdi Ugarte onen Iparraldeko nagusitasunetik egindu eban parkamena Madrillen txarto artuta, ta gainera Bizkaia menperatzeko 80.000 gudari geiago eskatu ebalako, agintarizatik kendu eta Baldestar Jeronimori emon eutsoen agintaritza ori, Sarsfield Nafarroako erregearen ordezkoa izendatuta.

Eta Gazteiz ta Bilbo liberalaren agindupean jausita, Kastañon gudal nagusia oillartuta, Gipuzkoaren Foruak izan ezik, Nafarroa, Araba ta Bizkaiko Foru edo Lege Zarrak ezereztu egiten dauz.

Onen ostean, Espaina 49 lurraldeetan banandu eben, Nafarroa, Espainako beste lurralde lez geratuz. Eta emen asten dira Euskaldunentzat, Foru edo Lege Zaarraren leentasunak guda onetan.

1.833an Azaroaren 30ean Federiko Kastañon gudal nagusi kapitaniak Tolosatik, Urri llaren 14ko gudu legearen bidez, Bizkaia ta Araba guda legepean ezarri eban.

1.833an Abenduaren 7an Etxarri Aranatzen, Bizkaia, Araba eta Gipuzkoako Aldundiak be onartu eben Zumalakarregitar Tomasen gudal nagusitasuna.

1.833an Abenduaren 14an Donostiko batzar batek In Isabel izendatu eban erregeiña lez, Erreteriko batzarra Olañeta zinegotziakin ordezkatuta egonda.

1.833ko Abenduan Zumalakarregik bere gudozteakaz zabaltasunera urten barik, bere guda indarraren trebetasuneko egokitasuna emoten dau, eta eraso txiki aldiak ugaritu ondoren, liberalaren Kastañon gudal nagusiak bere asarre bizian idazten dau: “Euskal lurralde onetan ez dagoela euren aldeko zintzotasunik, Donostia eta Eibarrek erakusten dauana baiño”.

1.833an Abenduaren 21ean gudal agintaritzan, Sarsfielderi ordezkatu eutson Balde eta Noriegatar Jeronimok, Gazteizeko gazteen arteko batalloi bat izkillatzeko agindu eban.

1.833an Abenduaren 24an Bizkaiaren Foru Aldundiko liberalak euren atsekabea agertu eben, erriko Udalak ez eutsielako emoten laguntzarik.

1.833an Abenduaren 29an Lizarrako Merindadearen Berruezako ibarrean Nazar eta Asartako erritxoetan Zumalakarregik, liberalaren Lorentzo, Oraa ta Lekunberritar Martzeliño gudal nagusiaren aurka, borrokazko leenengo saioa egin eban, eta bala edo tiroin gitxi euki ebazalako aldendu bear izan eban.

Baiña pozik, bere guda mutillai nai ta borroka baiño ariñago agiñak erakutsi ba eutsezan, etsaiari lepoa emoten eutsonai berak ilgo eba esan ondoren, ondo baiño obeto borrokatu ziralako, liberalaren 350 guda mutil ilda eta iges aldian ipini ebazalako Lorentzo eta Oraaren gudu indarrak.

Tomasek, garaipen onen ostean, Lizarrako merindadean Ameskoazeko ibarrean txokorazten da, eta ortik sasi gudan ainbat irteera eginda, 1.835erako Euskalerrri osoagaz egin zan.

(1) Guda taldea = regimiento, equivalente al “tercio”.

1.834an Urtarrillaren 15ean, Maria kristina erregiñak Zea ta Bermudeztar Franzizko kentzen dau jaurlintzatik eta bere ordezt Martinez de la Rosatar Franzizko ipini eban.

1.834an Urtarrillaren 17an, Zumalakarregik, Aezkoa ta Orreagako lurraldeakaz egin zan, eta gero Zalazar eta Erronkarin sartzen da.

1.834an Urtarrillaren 22an: Karlistaren garaipen auek, guda gogortu egiten dau, eta liberalaren erregezko agindu bategaz erritarrak bildurtu gurean, au esaten eban: Arrapetan ziran fazizta guztiak, Afrika, Filipinas eta Kubako kolonietara bialduko dabezala.

1.834an Urtarrillaren 24an, Nafarroako Solatar Antonio erregearen ordeztakoak: Etsaiaren aldaketa edo mogimenduak, ez ebazan zalatzen Alkate, zuzendari edo ta apaizak, atxilotu egingo ebazala agindu eban.

1.834an Urtarrillaren 27an karlistak, Orbaizetako izkillugintzagaz egiten dira eta Donostia inguratzen dabe, postaren mezuak ebagita.

1.834an Urtarrillaren 27an, Kastañon gudal nagusiak euskaldunak: "Gizatxarrak"-lez⁽¹⁾ zelakotu ebazan.

1.834an Otsaillaren 11n Zumalakarregi keiñatsu, Nafar Aldundikoak eriopetu ebazan.

1.834an Epaillaren 2an, Kesadatar Bizente Jenaro kristinoa, ordain edo mendekuaren politikan azten da.

1.834an Epaillaren 2an Oñatin, Esparteroren indarrak zirikitzen dabez.

1.834an Epaillaren 16an, karlistak Gazteiz erasotzen dabe, eta Zumalakarregik Urian sartuta, Jauregitar Gasparren 118 txapelgorri tiroka il ebazan ordain. Baiña Esparteroren gualoztea Gazteiz askatzeko urbiltzen egoala jakin ondoren, alde egiten dau Gazteizetik.

1.834an Epaillaren 22an karlistak, Portugaete inguratzen dabe.

1.834an Epaillaren 29an Zumalakarregik oartuta Espartero urbiltzen egoala, Gazteizetik urten da Muro ta Abarzuzaren bitartean menderatzen dauz Kristino liberalaren indarrak, eta auek Lizarrara alboratu bear izan eben.

Zumalakarregik emendik aurrera, zaldun guda edo sasi gudako guduxkak⁽¹⁾ amaiba-koak ugaritzen asi zan, Liberalaren gualozteentzat oso galbidetsu edo arriskukoak biurtuz ibilbideak, eta ortik aurrera emon jakon asiera benetako borrokari.

1.834an Jorraillaren 10ean, Espainaren jaurlintzak agindu edo Euskalerrira bialdu ebazan, Martinez de la Rosatar Franzizko antzerkilleak 1.834an egin ebazan erregetzako araudi barriak, eta Euskaldunak Frantziko iraultzaren batzangotasun eritzi edo mendeko araudien eragipenak, espainolaren oikuntzagaz alkartzan ebazala ikusita, Euskalerriko lurraldeetan ez ziran onartu lege orreik, gure legeak alboratzen ebezalako.

Eta Donostiakoak izan ezik, iñungo Aldundi ta Udaletxerik ez ebelako on artzen, diruaren zigor gogorrekaz beartu ebazan araudia sinatu ta ziñezpena emoten, bai ta ordezt-kariak, euren lege batzarretara bialdu egiezan.

1.834an Loraillaren 20an Bizkaia eta Nafarroako Aldundiak ez dabe onartzen, erregetzako aginduak ordeztarien auteskunde gora bera agintzen ebana, eta Uztaillaren lenengo egunetan ostera diru zigor gogorrekin eta Kadizeko araudi barri ori sinatuazota, beartuta geratu ziran euren lege batzarretara ordeztakoak bialtzen, nai ta Euskal batzarrak, joan bear ziran ordeztariak eurak aukeratzea lortu.

(1) Gizatxar = canalla.

(1) Zaldun gudak edo sasi-gudako guduxkak = escaramuzas en guerra de guerrillas.

Eta beartutako ekintza oneik izan ziran Euskaldunak gogortu ebazanak Karlosen aldeko indarpean lau lurraldeak geratu zitezzen, lau Uri nagusi, Getariko San Anton eta Beobiko gaztelu erriak izan ezik.

1.834an Loraillaren 20-26 egun bitartean Zumalakarregik, Kesada liberal gudal buru nagusiaren indarrak menperatzen dauz, Agurain erri inguruko Opakuan, O Donnell gudal nagusia atxilotuta eta Alsasuan ta Urbasapean, ainbat guda tresneri lortuta. Eta urren-go egunetan, Araba ta Nafarroako Udalak, Karlosen aldera aldatu ziran.

1.834an Uztaillaren 9ko arratsaldean Vn Karlos Ingalaterratik iges eginda, Frantzitik sartzen da Euskalerriko Egoaldean Zugarramurdiko bidetik.

Eta egun berean, Kesadatar Bizente Jenaro Kubatarra kenduten dabe Espainako gudal agintari nagusitik, Jorraillaren 21 eta 22an Altsasun, Loraillaren 26an Muez, eta Bagillaren 19an Dallon, Zumalakarregik astindu ederrak emon eutsozelako, Rodil ta Gallosotar Jose Ramonengaitik aldatuta.

Nor geiagoko guda au, ordainketa, lukurreri ta gogorkeri baten biurtu zan, Dagonilla ta Iraillan Arantzazu ta Berako lekaidetxeak erre ebazanean, Zumalakarregik Etxarri Aranatzen bildur ziran sartzeko gudariak tiroz iltzeko agindu ebanean, Urrillaren 14an Lorenzo gudal nagusi liberalak, karlistaren alde egon ziran alkateak tiroz iltzeko keñuak eta karlista gudarien gurasoak erbesteratzea ta abar.

1.834ko 9tik Azaroaren 4rarte Vn Karlos, guda gogorrean asten da Espainaren lurraldetatik, Rusia, Prusia eta Austroungaro kaizartzaren laguntzan.

1.834an espainolek, Zumalakarregiren aurka ezin ebelako ezer egin, ta ainbeste astinaldi artuta bildur, Ingalaterra, Frantzia eta Portugale-gaz egin eben laukoteko baltzu bidez laguntza eskatuz, Europako errege liberalaren aldetik laguntza aundiak artuko ebazan Euskalerra ta Katalunia galtzeko bidean eukezalako.

Orregaitik ikusten da argi emen, Europaren arazo gogorra izan zala. Europako liberalak, Berezko Errigizartearen gainetik mende eritzi orren buruz gaur lez, zelako batasun lortu gura eben.

1.834an Uztaillaren 12an Vn Karlos, Auñamendiak Dantxarineako mugatik aldatuta Elizondora etorri zan.

1.834an Uztaillaren 12an Zumalakarregitar Tomasek Baztaneko Elizondon Vn Karlosegaz batzartuta, Euskal Lege edo Foruak ziñeztuazo eutson, eta onek onartu ebazan Zumalakarregik eskatzen eutsona, Vn Karlosek Zumalakarregiri, bere gudalozteen aintzindari⁽¹⁾ nagusi izendatuta.

1.834an Uztaillaren 26an, Zabala karlosen gudal nagusiak, Eibarreri, Donosti lez liberalaren eritzikua zalako erasotzen dautso, eta gizon izkilludunetz gain, oldezko edo gogozko emakumearen batalloi bategaz borrokatu egin bear izan eban.

1.834an Uztaillaren 30ean Zumalakarregik Artazako mendatean, Rodil, Karrera, Espartero, Manzanedo eta Lorentzo Espainako Kristinatarren gudal buruzagiai, astindu ederra emon eutsen.

1.834ko Dagonillan, karlistak Bermeo erasotzen dabe.

1.834an Agorri edo Dagonillaren 19an Zumalakarregik, San Faustoko arkaitz mendateetan, Karondolet baroi gudal nagusiaren indarrak menderatuz gain, 6.000 ogorleko,

(1) Bere gudalozteen aintzindari nagusi = jefe supremo de los ejércitos karlistas.

3.000 izkillu inguru eta Espainako jaurlaritzatik edo guda agintaritzatik mezuak emoteko ibiltzen eben itz berezia lortu eban.

1.834an Iraillaren 5ean karlistak, Bergara erasotzen dabe.

1.834an Iraillaren 14an Bianan, Vn Karlos Euskalerriko Ego aldera aldatu zanetik, Rodil eta Gallosotar Jose Ramon Isabelen guda nagusia bere atzetik ibili zan noz arrapauko eban, eta Zumalakarregiri parebako aukera agertu jakon euki ebazan 240 zaldun gudariak aztertzeke, eta Karondolet baroi guda nagusi liberala jakinda Bianan egoala 300 zaldun eta 600 gudariek, bertara joan zan eta karlistaren zaldunak liberal kristinoen zaldunakaz lenengoz borrokatu ziran.

Karlistak 200 zaldun liberal il ondoren garaipen aundia lortu eben.

Tomasek emen egiztu eban, bera gai zala egizko gudaletze bat antolatzeke. 1.834an Iraillaren 18an, Andetxaga, Sopelana eta Marrasa karlosen guda nagusiak Burgosen sartuta, Billarkaioaraiño eldu ziran.

1.834an Iraillaren 28an Liberalak, Kesada guda nagusiari ordeztu eutson Rodil eta Gallosotar Jose Ramon guda nagusia kentzen dabe agintaritzatik Lorentzotar Manueleri kristinoen agintaritz emonda, Rodilek Zumalakarregiren aurka utsegite asko euki ebazalako.

1.834ko Dagonilla eta Iraillako ille oneitan, guda borroka oneik lukurreri ta mendekuak izatera gogortu ziran, eta kristino liberalak, Arantzazu ta Berako lekaretxeak erre ebazan.

1.834an Urrillaren 14an, Lorentzotar Manuel liberalaren guda nagusiak, karlistaren alde egiten eben alkateari eriotzera zigortu ebazan, eta Karlosen taldetan borrokatzen ziran mutillen gurasoi erbezteratzeko zigorra agindu eutsen.

Eta zigor orreik gitxi ba ziran, beazun edo gibealeko ur beltzak⁽¹⁾ zabaldu ziran Euskalerritik.

1.834an Urrillaren 21ean Zumalakarregik, Burgosetik Logroñora guda tresneriek, beteta joan zan sugurdiai eraso eutson, eta eroan eban guztiagaz geratu zan.

1.834an Urrillaren 27an Arabako Dulantzi (Alegria) erritxoan Txintxetruko zelaikadan Zumalakarregik, Rodil eta Gallosotar Jose Ramonen agindupean egoan ODoyletar Manuel liberalen guda nagusiari, astindu ederra emon eutson. Alde bietatik 600 gudari inguru il da eta ODoyle guda nagusia atxilotuta.

1.834an Urrillaren 28an Zumalakarregik Osmatar Joakin guda nagusiari Elizondoko Etxebarriaren bide ostatu inguruko lekuan astindu ederra emonda, onek ez eban euki denborarik, zaldia bira eginazo eta iges egiteko baiño.

Kesada berak ezarri ebazan guda lege bidetik, arrapetan ebazan gudariak nai oiñezkoak edo agintariak izan, danak tiros ilten ebazan, eta lege orreri erantzuna edo ordezkokoak emoteko Zumalakarregik Uztaillaren 29an ODoyletar Manuel tiros il eban.

1.834an Azaroaren 4an, Espainolaren jaurlaritzak, Espoz eta Illundain ta Minatar Franzisko naparrari agindu eutson, Zumalakarregiren aurka joan edin, ia geratzen ebazan Tomasen guda trebetasunak.

Eta Espoz eta Illundain ta Minatar Franzisko naparra, bere gudaletzea antolatzen aisan, aginpean beste napar agintari batzuk artuta: Jauregi "Artzaia" ta Oraa "Otso buruzia" esaten eutsoena, Goienetxe, Iriarte, Gurra eta abar.

(1) Beazun edo gibealeko ur beltzak = còlera.

1.834an Azaroaren 16an, Frantziaren Orleanseko Luis Felipe erregearen itsas ministroa Hyde de Neubilleri, Lataillade moxorrotuak bialdu eutson mezua aipatu bear dogu: “Añamendiren mugako mendikateak babestu egiazala, lotsean artuta Euskaldunen betiko askatasuna”.

1.834an Abenduaren 12an Fernandez eta Kordobatar Luis gudal nagusiak, baiña geiago bere agindupean egoan Beriaingo Oraa ta Lekumberritar Martzelinori esker, au Espoz eta illundain ta Minatar Franzizkorekin Napoleonen aurka ibilita, sasi gudako guduxkan jakintsua zalako eta euki eben gudalozte sendoarekin, Zumalakarregiri irabazi eutson Berruezako ibarrean, Mendaza ta Asarta erritxoan bitartean kalte aundi barik, Tomasek iges egin ebalako.

1834an Abenduaren 15ean Arkijaseko leenengo borrokan, guda indar asko egon ziran alde bietatik. Zumalakarregik baiña, Fernandez ta Kordobatar Luis eta Oraa ta Lekumberritar Martzeliñoren guda indar aundiak, Ega ibaiaren bazterrean Arkijaseko basartera jakin ebalako eroaten, berak urten eban garaipen aundiagorekin. Ekintza orregaz Espoz ta Minari erakutsita nogaz borrokatu bear zan.

1.835an Urtarrillaren 1ean Zumalakarregik, Lekaroz, Irurita ta Elbetean sartuta, Elizondo babesteko liberalak euki ebezan indar ingurura urbildu zan.

1.835ean Urtarrillaren 2-3ko egunetan Zumalakarregik, Jauregitar Gaspar gudal nagusia “Artzaia” (pastor) esaten eutsoenaren aurka, ta Karratala espainol gudal nagusiaren laguntza euki ebela jakinda, lortu eban Ormaiztegiko Zelandietan geratzea, eta ekintza orregaz Jauregi ta beren txapel gorriaren ibillaldiak ebagiz gain, Espoz ta Minaren joan etorriko amarrukeriak moztu ebazan, ostean Baztaneko lurraldeagaz geratzeko.

1.835ean Otsaillaren 4an Zumalakarregi azten da Elizondo inguratzen.

1.835ean Otsaillaren 5ean Zumalakarregik, Lorenzotar Manuelen liberal gudu indarrak, oarkabetuta euki ebazan Arkijaseko zubian.

1.835ean Otsaillaren 6an Minak, Okaña gudal nagusia bialdu eban Elizondo babes-tera eta karlistak egin eutsen zelatakin, Ziga errian babestu bear izan zan.

1.835ean Otsaillaren 12an Zumalakarregi elur aundiak egon arren, Ziga artzera joan zan, baiña jakin ebalako Mina urbiltzen egoala, bertan itxi eban.

1.835ean Epaillaren 12an Zumalakarregi, Espoz eta Minatar Frantzisko bere naparrakaz Baztaneko ibarra artuta eukezanaren aurka joan zan, eta Gipuzkoatik asita Espoz eta Minaren gudal nagusiak banan banan menperatzen joan da, Espozegaz, Etxarri Aranazeko Larremiar mendian aurkezten da askenean, Tomasek bere garaipen aundienetariko bat lortuta.

1.835ean Epaillaren 14an Espozek, bere iges aldi, Elizondoko karlistaren ingurutasuna apurtzea lortzen dau, eta bere asarre bizian erritarrat bosgarrenka berezitu ta tiros il da, Lekarozeko erria erre eban.

1.835ean Epaillaren 19an Zumalakarregik bere gudu indarrak babesteko Etxarri Aranazera elduta, astindu ebazan gudalozteak ostera aurkezten dauz Etxarrigaz geratu naian eta menderatu ondoren bere gudaltegira joan zan.

1.835ean Epaillaren 21ean Frantzez Latailladeren zati biko bigarren mezuak: 1^a- “Euskalerriko lurraldeak Espainaren erregetzatik kanpo, beti izan dirala Nortasunezko askatasunezkoak”. Eta 2^a- Euskal erritarrengandik Aldundiko orokorrezko diputaduen aginduak beti izaten dirala onartuak, Foru Legean lan egiten daben bitartean” esaten eban.

1.835ean Epaillaren 28an Esparterok Miraballes Bizkaiko erria menderatu ondoren, Luyando erre eban.

1.835ean Jorraillaren 6an Karnizer frantzez karlista gudal nagusia Mirandako zubian liberalagaitik arrapatuta, bereala tirok il eben.

1.835ean Jorraillaren 7an, Txaotar Joseph Agustinek, Vn Karloseri bere ingurukoak zirikituta, erregetzako agindu bategaz beartuta amaitzen dauz, Nafarroatik zear bi illabetetan karlistaren lurraldeetatik aolkulari ta ikerlari egin ebazan ibilbideak.

1.835ean Jorraillaren 8an, Espoz ta Minatar Franziskok, bere gudal agintaritzza uztea aurkeztu eutsen Espainako gudal nagusiai.

1.835ean Jorraillaren 20-22 eguneko bitartean “Artazako borrokan” Zumalakarregiren gudal nagusiak, Baldestar Jeronimori irabasten dautsoe.

Eta Zumalakarregi, Arkijas eta Auñamenditik Espoz ta Minaren aurka neguko guda gogorretan ibilita, berak Ameskoaseko Ega, Berrueza ta Lanaren ibarretan euki eban gualtegi txokoratu zan.

Zumalakarregik ez eban ibar onen auzuneak kaltetu gura, eta gudal liberalak bere billa agertzen ziranean, Ultzama ta Burundako mendarteak joko baten antzera ibiltzen ebazan gualtegi lez, eurengandik iges egiteko.

Atzerritar asko izan ziran lerrokatu ziranak karlistaren taldeetan, gero guda onen gertakizunak idatzita argitaratu egin ebezanak, eta aipatuena: K. F. Henningsen Ingelesa, Alfonso Barres de Molard, Alexis Sabatier frantziarrak ziran, eta Augusto von Goeben, Adolfo Loning, Felix Lichnowsky eta Gillermo von Rahden alemanak.

Karl Ferdinand Henningsen liberalaren aldeko Ingelesak denbora onetan esaten eban, In Isabelen gualozteak Nafarroaren errietatik ibilterakoan, argi ikusten zirala euren zarraskiko asperkeriak.

Eta 1.835eko Jorrail onetan, Espainaren gudako ministru Baldestar Jeronimok ikusita, Kesada, Rodil eta Espoz ta Minatar Jeronimok ez zirala izan gai Zumalakarregi geratzeko, berak artu eban Iparaldeko guduaren agintaritzza.

Baldestar Jeronimo ministruak, Jorraillaren 14an Logroñotik Gazteizera elduta, 18an, Euskalerriaren Egoaldeko lau lurraldeai agindu bat aldarrikatu eutsen: “Zuen onerako, eta zuek osatuten dozuen Espainaren Laterri osoaren lasaitasunerako, bearrezko eta barka ezinezkoa da, anai iltzaille ta biotz gogorkerizko borroka au amaitu daitela...”, esaten ebana.

Eta limurtzaille lez, parkamena agindu eban amabost egun barruan Zumalakarregiren gualoztetik alde egiten ebanai.

Baiña keiñalari amaitu eban bere itzaldia: “Suaren eskuetara botako dodaz matxin zaleak babesten dabezana ibar batzuen erriak zalantza barik, eta babestu gure aldera etorten diran sendien etxe ta lurak. Neurri au mingarria da, baiña gizartearen sentipen guztiak ixildu bear dira, nazioaren onak berba egiten dauanean”⁽¹⁾. (Noren nazioa?).

Jorraillaren 19an Gazteizetik urten eban Baldestar Jeronimo 22.000 gudariek 34 batalloietan bananduta.

Zumalakarregik Jorraillaren 20an batzartu ebazan bere aginpean egon ziran gudal agintariak, eta 10 batalloi 5.000 gudariekaz naikoa izan zala Jeronimoren indar aundiari aurre egiteko basati lur aietan esanda, borroka orren antolaketak prestatzen asi zan.

(1)Nazioaren onak berba egiten dauanean = cuando habla el bien de la nación Española.

Zumalakarregik, 1.835an Jorraillaren 19tik-24ra Ameskoaseko Artaza erri inguruan ezereztu eban Baldesen gudalozte andia, eta onek bere guda indarren babeserako Maeztu, Alsasua, Elizondo, Santesteban, Urdax eta abarreko gudalategiak utsik itzita, lau Uri nagusienak eta itsas bazterreko toki batzuk izan ezik, Ebro ibaiko Ego aldearen bazterreko mugara aldatu bear izan ebezan bere gudalozteak.

1.835ean Jorraillaren 25eko inguruan, Lord Edward Granbille Elliotek jakinda, Zumalakarregi Ameskoasetik Berroezako ibarrera aldatu zala, bertara joan zan eta Tomasegaz Jorraillaren 27an egiune edo alkargo bat sinatu eban. Bere betebearrezko bidetik "Arrapatutako gudarien bizitza, nai kristino edo ta karlistak izan, lotsean artuta gero eurokaz trukeak egiteko, aginduten ebana". Iru egun beranduago Baldes gudal nagusiak Logroñon sinatu ebena.

Karlistek ekintza orregaz beste garaipen bat lortu eben: "Orraño liberalaren ustez, karlista gudariak Fazizta itxuratuta euki ba ebazan, ortik aurrera araupedun gudariak izatera" aldatu ziralako.

1.834 eta 1.835eko Udabarrien bitartean, Tomasen garaipen asko ta sendo bidetik, beren taldeko gudal nagusi artean, eziñ ikusi edo bekaizkeri⁽¹⁾ aundiak sortu ziralako, Zumalakarregik, birriten uztea erabagi eban bere gudal nagusitasuna, Vn Karlosek baiña, ez eutson onartu, eta sendotu egin eban bere agintaritzan.

1.835ean Loraillaren 1ean Sarasatar Juan Manuel karlista gudal nagusiak Gernikan, Iriarte napar liberal gudal nagusia menperatzen dau.

1.835ean Loraillaren 15ean Zumalakarregik, Lizarran ezarri eban bere gudalategi nagusia.

1.835ean Loraillaren 25ean Zumalakarregik, Ordizia inguratzen dau, bertoko liberalak gogortasun aundia erakutzita.

1.835an Bagillaren 2an, Zumalakarregiren Bizkaiko aztari edo lantzadun zaldunak Eraso gudal buru nagusiaren agindupean egon ziranak, Deskargako mendatearen bidean zer egoan ikustera joanda, Esparteroren guda indarrak ikusi ebazan eta astindu ederra emonda gero 2.000 liberal gudari ta amaibako guda tresneri arrapatuta, karlistak bereala jabetu ziran, Ordizia, Tolosa, Bergara, Eibar, Otxandio eta Durangoko erriekaz.

1.835ean Bagillaren 8an Espainako gobernuak, Frantzia ta Ingalaterrari eskatu eutsen, egin eben egiunegaz arduratu zitezela, Euskalerrian eurak karlisten aurka, bakarrik, ezin ebalako ezer egin.

1.835ean Bagillaren 10ean, Vn Karlos ainbeste guda garaipen bidetik biztuta, Europaren erri artekoetan onartu egiezan eta bere bidetik dirua lortzeko, Zumalakarregiri, Bilbo inguratu ta artzea agindu eutson.

Zumalakarregi ez zan orren eritzikoa, garaipen eta erreztasun aundiagoak ikusten ebalako Gazteiz artuta, Madrillerantza bideratu bere indarrak. Baiña on artu bear izan eban Vn Karlosen eritzia.

Bilbora joateko artu eben erabagia obeto ezin asi, Zumalakarregik deskargako mendatean Esparteroren indarrak ezereztu ebalako.

1.835ean Bagillaren 10ean, Zumalakarregik, Lutzana, Banderas, Abando, Deusto, Mirabilla ta Mustur mendateak artu ondoren Durangora joan da, euki eban gudalozte indartsuari azkeneko ikustaldia emon eutson eta Bilbo inguratzeraz joan zan.

(1)Eziñ ikusi edo bikaizkeriak = envidias.

1.835ean Bagillaren 12an karlistaren lau batalloien artean Bilboko ate guztiak inguratuta euki eben eta Zumalakarregik Bilboko Uriari etsaimendu edo errenditzeko aukerea emonda, Bilbaoko gudal nagusi Mirasol kondeak ezetzeko erantzuna bialdu eutson.

1.835ean Bagillaren 14an asi ziran karlistak Bilbo bonbakin erasotzen, baiña liberalaren kañoiak sendoagoak izanda, kalte geiago egin ebezan karlisteren artean Bilbotarren artean baiño.

1.835ean Bagillaren 15ean karlistek, Baztaneko gudaltegiak Bergarara aldatzen dabez.

1.835ean Bagillaren 15ean Zumalakarregi Bilbo inguruan egonda, ikusi gura ebazan Mirasol kondeak Uriari egin eutsozan arresizko sendokuntzak⁽¹⁾ eta Begoñako Eleiz Nagusiaren atzealdeko eskuñean dauan lenengo etxean Kintana jauregiko bigarren solairura igonda, balkoitik begira egoala, Iturriagako orma baten ingurutik, berreun metruko bitarte egoan lekutik, belaun azpian tiro bategaz zauritu eben.

Bilbaoko gudari liberalak 800 edo 1.000 metru inguruko bitartea eukiko ebazan Zumalakarregi egoan lekuraiño, eta nai ta iñork jakin ez arren, baleiteke bere taldeko batek saldukeri bidez izatea tiro ori jaurtin eutsona.

1.835ean Bagillaren 16an Zumalakarregiren aginduz, Karlistaren indarrak Erasoren gudal nagusi agindupean geratu ziran eta onek Bilbo bonbakatzen iraun eban.

1.835ean Bagillaren 17an, Zumalakarregi Zegamara joanda, Gerediaga, Gelos, Beloki, Hurgess ingelesa sendagilleakaz eta Telleriatar Franzizko “Petrikillo” esaten eutsoen sasi sendagilleagaitik sendatzeko ardurapean egon zan bitartean, Bagillaren 18 eta 24an, Bilborako gudariak eroaten ebazan liberalaren itsasontzi batzuk, ibaiaren aotik sartu gurean ibili ziran, baiña karlistak ibaiaren agoa arriz betetako kabarrakaz zarratuta euki eban lez, atzera egin bear izan eben.

1.835ean Bagillaren 19an Ingalaterrako jaurkintzak Espainako gorteari erantzuteko, Lanzy Ewanseri agindu eutson britaniako lejiño bat antolatu egian.

1.835ean Bagillaren 25ean il zan Zumalakarregitar Tomas, liberal gudal nagusien poztasun aundienagaz.

3.3. Oarpena.

Orain, alde bietatik borrokatzen ibili ziran ospe aundiko gudal nagusiak euren bizi kondairagaz eta besteak bakarrik aipatuta aurkeztuko dodaz, 1.835eko Bagillaren 25ean Zumalakarregi il zanetik aurrera ikusi daiguzan, orduko gudal nagusi oneik euren sari-guda izaeraren bizi bidetik⁽¹⁾, zelako saldukerietan sartu ziran, Berezko Euskalerra ta Kataluniako errigizarteak, Europako eta Espainolaren arauzko mende zaleen morroiketara edo zerbitzura aldatu egiezan.

4. Karlistaren Aldetik aukeratu ziran gudal-nagusiak.

Tomasen bizitza, Merinotar Jeronimo Apaiza, Marototar Rafael, Orbe ta Eliotar Jose Maria Baldespinako IIIIn markesa, Gerge ta Yaniztar Juan Antonio, Kabrera ta Griñotar Ramon eta Garzia ta Montoyaren bizi kondairak bakarrik aipatuko dodaz, besteen izenak nai ta garrantzizkoak izan aiatu txiker bategaz zerrenda baten idatzita ezarri, bestela lar luzeegi geratuko da idaz lan au.

(1) Arrezizko sendokuntzak = fortificación de la ciudad.

(1) Sari-guda izaeraren bizi bidetik = en su condición de soldados mercenarios.

4.1. ZUMALAKARREGI ta IMAZtar TOMAS.

Emen, Zumalakarregiren bizi kondaira labur bat egingo dogu, jakin degun zelako aztura⁽²⁾ ta sinismenak euki ebazan, ain guda nagusiaren trebetasunera eltzeko.

1.788ko Abenduaren 29an Ormaiztegin jaio zan Zumalakarregi ta Imaztar Tomas.

Bere aita, Zumalakarregitar Frantzisko Antoniok, ondo baiño obeto ezagutzen ebazan Foru edo Euskal Legeaak, lotsagizun eta maitasunetzko ustego edo sentipen aundian euki ebazanek Euskal aberkoi aundia zalako.

Zumalakarregitar Frantzisko Antonio, Imaz ta Altolagirretar Maria Anagaz bigarrenenez ezkondu, amaika seme alaba euki ebazan, Zumalakarregi ta Imaztar Tomas zazpigarren jaiota.

Sendi jakituna zan, eta anaien artetik lau, apaiz eta legezko ikasketak egin ba ebazan, Tomasek legezko ikasketak eginda, berak gudaren ikasketak egiteko borondaterik euki ez arren, aitaren alegiñetik sartuko zan gudu arlo orrean ikasketak egitera.

1.804an Iruñara joan zan eta Ollotar Frantzisko Jabierren bulegoan asi zan lanean.

1.808an Napoleonen aurkako borrokak asi ziran, eta Tomasek ogei urte eukazanean Saldubako⁽³⁾ gudaltegira joan zan Portilloren batalloian Napoleonen aurka borrokatzeko.

1.808ko Bagillaren 8an Lefevre Napoleonen guda nagusiren bidez Tuteran zigor aundia artu ta gero, ainbat borrokalditan kide izanda mendira joan zan Jauregitar Gaspar "Arzaia" deritsonaren agindutara borrokatzeko, eta or egin zan basa gerlari edo gudari⁽¹⁾.

Eta basa gerlariaren idazkari lez, gudaldiko agiri guztiak zeaztasun aundiagaz idazten, bere bizkarrean danak eroan barik, erri ezberdiñeko apaiz kide artean banatzen ebazan.

Eta basa gerlari taldea egokitasunean indartzeko, ezkutuan eroan bear eban antolakuntzazko trebetasunagaitik, maisutasun aundia lortu eban.

Ainbat ekiñaldietan borrokatu zan, Azpiroz, Oiartzun, Kanpezuko Done Kurutzean eta Abariz mendiketan⁽²⁾, teniente ordearen guda mailla artuta.

1.812ko urtean, gudalbasa talde ori, gudari menpean ezarri eben Gipuzkoa ointalde izenagaz, Jauregitar Gaspar koronel barria izendatu eben agindutara, eta bera teniente mailla artuta, ainbat borrokalditan ibili zan: Zumarraga, Urretxun, Belaskoango Subian, Unzue, Ataun, Urrestilla, Irurzun, Aretxabaleta, Bergara ta Loiolan.

1.813an Zumalakarregi, kapitana guda agintari egin eben eta Deskarga, Sasiola, Mendaro eta Salinaseko borrokaldietan ibili ta gero, Freire guda nagusiaren agindutara aldatu zan, San Martzialeko borrokan artukizun aundia eukin da.

Guda amaituta, kapitainezko agintaritzagaz agiriaren zain ardurakin gudaloztean geratu zan, gudarako ikasketak osotzen.

Zumalakarregitar Tomasek, Euskal Lege edo Furuen aldeko siñisle sutua izan zan.

Eta orduko guda agintari geienak 1.812ko jaugo barri baltzuaren⁽³⁾ aldekoak izan da, Riegotar Rafael guda nagusia 1.820an VIIan Fernandoren aurka matxinatu zanean eta "Cabezas de San Juan"etik 1.812ko konstituzio edo jaugo barria aldarrikatu ebanean, Tomas euren aurkako susmopean eukielako, guda zerbitzutik alboratu eban eta 34 urte euki ebazala bakearen billa, Ormaiztegiko beren etxera joan zan.

1.822an Dagonillaren 22an Tomas Almandozen, Monkaioke markezagaz batzartzen da, eta onek Nafarroako taldearen bigarren batalloiko agintari lez izendatuta, Tabuenka liberal guda nagusiaren eskutian egoan Benafarroako Karbas askatzera joanda, 600 gudari atxilotu ebazan.

(2) Aztura = crecimiento del conocimiento, conocimiento empirico. (3) Salduba = Zaragoza.

(1)Basa-gudari edo gerlari = guerrillero. (2) Abariz-mendiketan = cordillera del Carrascal. (3) Jaugo barri baltzuaren = sociedad, alianza constitucionalista.

Ortik, Ladron de Zegamatar Santosen agindupean ipini eben eta ainbat garaipen lortu ebazan.

1.829an Otsaillaren 10ean VIIIn Fernando erregeak, Koronel maillara igoten dautxo, eta gudal nagusien artean beragandik sortu ziran zurrumurruzko susmoagaitik, Balentzia eta Extremadurako gudalozteak antolatzen bialdu eben, eta ortik Ferrolera aberkoi gudarien jaurlari lez⁽⁴⁾, Galiziako mendi bideak lapurretatik askatzeko.

Gudal nagusi liberalagaz ez zalako ondo konpontzen, Espainol jaurlaritzagaz asarratu zan eta Iruñako gudaltegira aldatu egien eskatuta, 45 urte eukezala, Karmengo kalean gaur 33ko zenbakia daukanak, 21garren zenbakiko etxean bizi zan bere sendi zai, eta ain gogoko euki ebazan eizak egiten.

Gudal buruak, bera erregetzaren aldeko ez zan izena ipini eutsoen, eta VIIIn Ferdnoren eriotza gertatu zanean, jakinda Nafartarrak Vn Karlos erregetzat artuko ebela, beldur, Iruñatik alde egin eban baserritar jantzita, eta Sarasako errira joan da, gobernuaren aurkako matxinatuta egoan izkilludun talde bategaz aurkeztu zan, eta beren ezagutza eurei emonda, agintari lez artu eben.

Uarte Arakilera joan da, Iturralde koronelagaz aurkitzen da, eta Ladron de Zegamatar Santos gudal nagusiaren ondamenak jakin ebazanean, Iturraldek bera baiño zarragoa izan arren, beren gaiñetik ipini eban gudaloztearen agintari.

1.833an Iraillaren 29an VIIIn Fernando erregea il zan.

1.833an Azaroaren 2an Zumalakarregitar Tomasek, gudal nagusi liberalak beragaitk susmo aundiak euki ebazalako, gabaz alde egiten dau Iruñatik.

1.833an Azaroaren 14an Nafarroako karlisten gudal nagusi izendatu eben.

1.833an Abenduaren 7an Etxarri Aranazen, Bizkaia, Araba eta Gipuzkoako Aldundiak be onartu eben bere gudal nagusitasuna.

1.834an Uztaillaren 12an Tomasek Baztanen Vn Karlosegaz batzartuta euskal Lege edo Foruak ziñeztuazo eutson, eta onek onartu ebazan Zumalakarregik eskatzen eutsona, bere gudaloztearen gudal nagusi izendatuta.

1.834 eta 1.835eko Udabarrien bitartean, Tomasen garaipen asko ta sendo bidetik, beren taldeko gudal nagusi artean, eziñ ikusi edo bikaizkeri⁽¹⁾ aundiak sortu ziralako, Zumalakarregik, birriten uztea erabagi eban beren gudal nagusitasuna, Vn Karlosek baiña, ez eutson onartu eta sendotu egin eban bere agintaritzan.

1.835ean Bagillaren 12an karlisten lau batalloien artean Bilboko ate guztiak inguratuta euki eban eta urrengoko egunean Zumalakarregi Bilbora joan da, ikusi gura ebazan Mirasol kondeak Bilbon egin ebazan arresizko⁽²⁾ sendokuntzak eta Begoñako Eleiz Nagusiaren atzealdeko eskuñean dauan lenengo etxearen bigarren solairura igon eban, eta balkoitik begira egoala, Iturriaga orma baten ingurutik berreun metruko bitarte egoan lekutik belaun azpian tiro bategaz zauritu eben.

Bilbaoko gudari liberalak 800 edo 1.000 metru inguruko bitartea eukiko ebazan Zumalakarregi egoan lekuraiño, eta nai ta iñork jakin ez arren, baleiteke bere taldeko batek izatea tiro eutsona.

Berak ez eben gura ankarik ebagitea, eta lenengo sendabideak eginda berak lendik ezagutzen eban Zegamako Telleriatar Franzizko "Petrikillo"rena joan ziran tiroiña atara

(4) Aberkoi gudarien jaurlari lez = como gobernador civico militar.

(1) Eziñ ikusi edo bikaizkeriak = envidias. (2) Arresizko sendokuntzak = amurallamiento, fortificación de Bilbao.

egian, baiña tiroiña baleike kota, zaborraldi edo tetanoserako prestuta egoalako, gorputz-tik zabaldu jakon kota edo zaborraldi ori.

Zumalakarregitar Tomasen ikurra, “Jaungoikoa ta Foru edo Lege Zarrak izan ziran”.

Eta 1.835an Bagillaren 25ean Zegaman il zan Zumalakarregi ta Imaztar Tomas Aberzale sutua, liberalaren poztasun aundiagaz.

Karlistadako gudan, bere anai Zumalakarregitar Migelek bera baiño 15 urte zarragoa, itxuraz bere aurka jokatu eban gudal nagusi lez, jaurgo edo konstituzionalaren alderdiekin, baiña beti liberal lerrotan egon ziran ainbat euskal gudariekaz batera 1.841ean Esparterori aleginduten eutsen lez, Euskal Foru legearen alde egin egian. Tomaseri ainbat laguntza emon eutson.

1.846an il zan Zumalakarregitar Migel, eta Gipuzkoako Aldundia Elgoibarren batzartuta, bien irudiakaz oroigarri bat eraikiteko erabagitu eban, baiña orduko denboran dirurik ez egolako, gaur oraindiño erabagi ori bete barik daukagu.

4.2. Merinotar Jeronimo Apaiza.

1.769an Burgoseko Billobiado erritxoan jaio zan Merinotar Jeronimo gaztelar Apaiza, eta 1.844an Frantziako Lanon errian il.

Beren aita-amak nekazariak izan ziran, eta anai arrebaren artean bigarrena izan zan.

Lermara bialdu eben latiña ikastera, baiña anai zarrena il jakon lez, ostera etxera itzuli bear izan eban, nakazaritzaren lanetan laguntzeko.

1.790ean berak 21 urte eukezala, Billobiadoko apaiza bere lagun aundierna il zan, eta Kobarrubiaseko erretorearen laguntzarekaz lortu eban abadetzaren ikasketak amaitu, lenengo Meza Santua Billobiadon emon ondoren, bertan apaiz lez geratuta.

1.808an Urtarrillaren 16an Billobiadon, Napoleonen gudari bereziak agertuta eta bera artean dala erritar guztiei zelako galarazoekin beartu eutsen gudal tresneriak Lermara eroan egiezan ikusita, bere bizitza guztiz aldatu zan.

Merinotar Jeronimok, bere esaneko atzalburuen artean: “Jainkoak Gizona, zutik sortu ebalta eta iñoren aurrean ez ebalta zetan bururik makurtu” esaten eban.

Jeronimok, ziñez itz emon eban geikeri orren aurka borrokatuko ebalta, eta lenengoe-tan bere serbitzailleagaz erregearen ibilbidetatik Frantzezari erasotzen, gero bere loba ta apurka apurka inguruko erriakaz alderdikedetuta, bere gudaloztea bear eban agintariekaz antolatu ondoren, sasi gudaren trebetasunean, aipatuenetariko bat biurtu zan.

Berrogei urte egiteko zala eta “Burugogor” esaten eutsoen laguntzagaz, Roan egon ziran Frantzezak bota ebazan, inguruko lurretan sua trebetasun aundiz erabilia.

Geroago, Kobarrubiasen batu ebazan sasi gudan ibili ziran gidari guztiak, gaztelanian zelango jokoeroan bear eben jakin arazian ipinteko.

Roa, Aranda eta Lermako udal batzarrak ainbat gazte bialdu eutsoezan borrokan laguntzeko, eta eurokaz ustekabeen eraso eutsen Kintanako Zubi parean Rodrigo Urira joan zan suburbu bateri, lerrauts edo bolbora, kañoi eta bomba askogaz geratuta, arrapau ebazan zaldi ta euren tresneriak, nekazariaren artean bananduta.

Demandako mendikateetan babestuta egon zan lekutik ainbat eraso eutsoezan frantzezai, eta len “Gurutze Gorria”ren xingola emon ba eutsoen, orain koronel gudu maillara igon eben.

1.809an Bagillaren 9an Jeronimo bere taldeagaz Tordomarreko erritxoan dagoela, Burgoetik urteneko Frantzez guda talde bat Lermara joan zala jakin eban, eta bertara joan da Dukearen etxeari erasota frantzezak azpiratu ebazan.

Ostean, inguruko errietatik beren guda taldean ainbat ikasle lerrokatu ziran, aiek gazteen artean gero Espainako diruaren arduraduna eta Banketxearen lenengo jaurlari izango zan Santillantar Ramon egoala.

1.809ko Uztaillatik aurrera, Burgos eta Balladolizeko bitarteko ibilbideakaz arduratu zan.

1.810ean Urtarrillaren 22an Dueñaseko erri inguruan, 1.500eko Frantzez guda talde bateri eraso eutson eta 200 frantzez gudari baiño ez eben lortu iges egiterik.

1.811n urtean, Burgoeko “Usaresen Zaldiko” taldea irasi eban eta 1.812rarte Duero ta Lerma bitartean ibili zan Padilla eta Printze laguntzaregaz muga babes lerro bat eraikita. Ortik, Kataluñara bialdu eben brigadierren guda nagusi maillagaz.

1.814an Burgoeko gudategira guda buru yaurlari lez itzuli zan, eta VIIIn Fernando Espainara itzuli zanean Balentziako kalonjetza⁽¹⁾ emon eutson, bertan Guda Kapitan nagusiak “San Fernandoren Laureada eta IIIIn Karlosen Gurutz Andia gaz” xingolaztu eban, eta bere eritzizko zuzentasunagaitik ango apaizakaz ez zalako ondo konpontzen, bere Bilibodioko erriaren apaiz ardurak osterata artu ebazan.

1.820an Riegon matxintasunaren aurka agertuta, VIIIn Fernandok bere guda taldea ezereztutea erabagi eban eta Jeronimo, Fernandoren anai Vn Karlosen taldekoa egin zan.

1.833-1.839ko urte bitartean, Vn Karlosen aldeko borrokan ibili zan guda nagusi lez.

Eta 1.839an Dagonillaren 31n Bergaran, Espartero ta Marotok lotsagabeko besarkada egin eben ostetik Frantziara iges eginda, Alenzonen biziko zan bost urtean 1.844an 75 urte eukezala il zan arte.

1.962an ekarri ebazan beren gorputzaren ondarrak Erdi Ugarte onetara, eta Burgoeko Arlanza ta Solarana ibar erdian dauan Lerma errian, Santa Klara lekaretxe aurrean illobiratu ebezan bere ezur ondarrak.

4.3. Maroto ta Iserntar Rafael.

1.783an Murtziaren Lorkako erritxoan jaio zan gizon saltzaille ta maltzur Maroto ta Iserntar Rafael au.

Napoleonen borrokan asi eban bere guda ikaskuntza eta Zalduban borrokan egoala zauritu ta axilotu ondoren, iges egitea lortu eban.

1.813an Talaberako guda taldearen buru zala, Perura joan zan, 1.810etik askatuta egon zan Txile, osterata menperatzeko.

1.814an Rankaguako borrokan irabazle urten eban eta Txileko Santiago uri nagusian garaille sartuta, Abaskal errege ordearen eskutik guda agintari maillan, koronelaren mailatik gora izendatu⁽²⁾ eben.

Eta bertan, Kortes eta Garziatar Antonia oso aberatza izan zan emakumeagaz ezkondu zan.

1.817an Otsaillaren 10ean, Txileko guda kapitan nagusiak, Marotoren eskuetan ipini ebazan Txileko guda indarrak, eta otsaillaren 17an San Martin askatzaille guda

(1) Balentziako kalonjetza = canonigo de Valencia. (2)Koronel baiño geiago = brigadier.

nagusiak menderatu ebazan Txakabukoko aldapan Marotoren gudalozte orreik, Maroto zauritu, Markel ta Elorreaga il eta bere lagun San Bruno gudal nagusia atxilotuta. Txilek ortik aurrera, bere betiko askatasuna lortuko eban.

1.817an Marotok Uetxurabatik laguntza eskatzen eban, baiña Santiagora joateko agindua artu eban.

1.817an Otsaillaren 13an arratsaldeko ordu biak ziralta, Santiagoko diru-etxe aurrean, 190.000 urrezko ta zillarrezko ogerlekoakaz zorroak beteta mando gaiñetan ipini ebazan, eta 6.000 ogerleko (pesos) zillarrezko trozkoetan⁽²⁾ egon ziranak ezin ebalako geiago eroan bertan itzita, urten eban Santiagotik.

Diru guzti au, eraso baten bidez, bidean galdu zala esan eben.

1.817an Otsaillaren 13an gaba erdian Santiagon, gudal nagusien batzarra egin zan, eta bertan Marotoren eritzia on artuta, Balparaisoko itsas portura joatea erabagi eben, itsas ontzietan igonda Perura joateko.

Maroto, Punoko⁽³⁾ jaurlari arduradun nagusi lez izendatu eben eta De la Serna errege ordeagaz lagun eginda, onek ez eutson jaramonik egiten Puno babesteko egiten eutsoezan eskaerari, eta bertan itxi bear ebazan alkarrizketa orreik.

1.824an Dagonillaren 6an Marotok, De la Serna errege ordearen aginduan egon ziran liberal gudalozteak bere aginduatara artuz, Peruko Juninen zelai zabaletan, Bolibartar Simonen aginduan egon ziran Amerikar errepublikako indarraren aurka egin eban borroka galdu eban, eta bereala asi ziran biok antolatzen, andik bost illabetera euren artean izango zan azkeneko borroka.

Maroto, Fernandez ta Esparterotar Baldomerogaz euren saripeko gudal mailla aundiagotzeko, Amerikaren kolonizaziozko gudatan ainbeste Espainako gudal nagusi askogaz ibilita, lagun aundiak izan ziran, Euskaldunak konturatu gindezan nondik etorten jakien adiskidetasuna 1.839ko urtean Bergaran egin zan saldukerizko besarkadari adierazpena emoteko.

Orduko eta gaurko batzango ta diru-zalekeri denboratan, gudal-buruak saripekoak izanez gain, goian aipatu dogun aolkularitzazko bidetik, gure errietan indarrez, eurak ezartzen ebazan norkerizko lege orreik, daukaguzan morroitasunaren Laterrizko aberri barri oneitan egokitu gindezan, eta European eurak izan ziralako indartsuenak, Nortasunaren eskubidekoak, gaurko morroilpe⁽¹⁾ onetan aurkitzen gara.

1.824an Abenduaren 9an egin zan Ayakutxoko azken borroka nagusia, Espainol mende-zaleen gudalozteak De la Serna errege ordeak bideratuta, eta Amerikarren Errepublikako indarrak Bolibarren aginduz Sukretar Antonio Joseren eskuetan itxita, espainolak menderatu ebazan, Laserna gudal nagusia, 15 gudal buru, 16 koronel eta 3.000 guda mutil atxilotu ondoren, Sukre gudal nagusiak Bolibarrerri esan eutson guda amaituta: “Peruren askatasun osoa zala”.

1.825eko Urtarrillan, espainol gudalozteak itsas ontzietan igonda Espainara itzuli ziran.

Marotok, “Ernestina” frantzez itsasontzi aundian itzuli zan eta VIIIn Fernando erregearen Asturias ta Toledoko guda mutillak antolatzen egon ostean, Iruñako gudaltegira etorri zan.

(2)Trozko = lingote en bruto. (3) Puno = Peruko Uria Bolibiako mugan, Titikaka ur geldiko aintzirearen ertzean erri bien bitartean kokatuta dagoena.

(1) Morroilpe = carcel, prision, reclusión.

Vn Karlosekaz berba egin ebalako, Sebilla eta geroago Granadako espetxetan egonda Portugalera iges eban, eta Karlosengana joanda, ez zan karlistaren gudaletzetan 1.835erarte lerrokatu.

1.836an Dagonillaren 30ean Maroto Kataluniako guda nagusia izanda, Auñamendiko Nuriatik aldatu zan eta ainbeste bider galtzaille urten ondoren, gudaletzetak Royo guda nagusiaren eskuetan itzita, Frantzira aldatu zan Vn Karloseri Kataluñaren egoera txarra adierazteko aitzakiagaz.

1.836an Urrillaren 5ean Maroto Frantzira aldatu zan, baiña Eynako erritxoan 21 oiñezko gudari talde azkarrak arrapau eben, eta Tourseko espetxean atxilotu ta iges egin ondoren Burdeosera eldu zan.

1.836an Urrillaren 28an Marotok, Vn Karlosen ministru Errori idazten dautso esku-titz bat esaten, zelan, bereala jarriko zala bidean karlistaren gudaletgi nagusira joateko.

1.836an Azaroaren 14an Erro ministruak Durangotik, Marotori erantzun eutsen: “Karlosen agindua zala, egon zan leku bertan iraun egiala arek eta Katalunian sortu ziran gauzak eta bera Frantziaren lurraldera zergaitik aldatu zan argitu arte”.

1.838ko urtean Marotok, oraindiño euki eban debekatuta itzultzea, baiña Gerge guda nagusiaren utsegite ta gudaletzearen agintaritzan sortu ziran banaketaren bidetik, Vn Karlosek Marotori deitzea erabagi eban.

Eta 1.838an Lorailaren 15ean Karlosek deitzen dautso Marotori etorteko.

1.838an Bagillaren 20an Gerge guda nagusiak, Urizarreko⁽²⁾ mendi katearen ezarpenak galtzen dauz eta Karlosek Maroto izendatzen dau Iparraldeko gudaletzearen nagusi.

1.839an Maroto asten da berba egiten IIn Isabelen guda nagusiakaz.

1.839ko Urtarrilatik erregearen gudaletzean, Tejeioren aldekoak ziranak, Marotoren aldekoarekin asten dira gero ta biziago izango ziran eztaibadak, marotistak Isabelen guda nagusiakaz alkar izketan azteko zaleak ziralako.

1.839an Otsaillaren 14an, Maroto ta Esparterok antolatzen asi ziran 1.839ko egu-nearen alkarrizketak.

1.839an Otsaillaren 14an Marotok, guda nagusi Gerge ta Yaniztar Juan Antonio, Gartzia, Sanzta Pablo, Karmona jeneral ordezeko edo brigadierra eta Uriztar intendenziako arduradunari, Lizarrara joateko deitu eutsen, eta izketaldi orrein aurkakoak izan ziralako, Marotok bostak tiroz iltzeko agindua emon eban.

1.839an Otsaillaren 18an Marotok, Lizarrako “PUY” Baselizaren osteko orman: Gerge, Garzia, Sanz, Karmona eta Uriz Karlosen guda nagusiak tiroz il ebazan”.

Bertan dago burdiñezko oroipengarri bat euren omenez.

1.839an Otsaillaren 21ean Vn Karlos azarre, Maroto kendu eban bere agintaritzatik, azpi-suge edo saltzaille bat zala salatuta. Baiña Maroto egoeraren nausi zan, eta Karlosek ez zan gauza izan Maroto bere lekutik kentzeko.

1.839an Otsaillaren 24an Karlosek, agindu baten bidez osteraz izendatzen dau Maroto guda nagusi lez, eta onek beren aurka egon ziranak Frantzira erbesteratu ebazan. Ortik aurrera zalantzak gogortzen asita.

1.839an Uztaillaren 20an Marotok, Diego de Leon karlista guda nagusiak Ellioten ituna apurtu ebalaz aitzakiarekaz, Kantauriko itsas inguruak zaintzen ebazan Lord Hay

(2) Urizaarra = peñacerrada.

itsas untziren Kapitañagaz berba egiten dau, Marotok gualozte bien artean, Ingelesaren artekaritzazko billa ibili zalako.

1.839an Uztaillaren 29an sortu zan Espartero ta Lord Hayen arteko alkarrizketa, eta Lord Hayenek Esparterori aurkeztuta Marotoren adierazpenak, Esparterok on artu ebazan Marotoren eskeintzak, baiña berak Espainako jaurkintzan aurkeztu ta gero, Karlosen gualozteak Isabelen ama Kristinaren agindupean geratzen ba ziran erantzun eban.

1.839an Dagonillaren 24an Maroto ta liberalaren gual nagusi Zabala alkartzen dira, Marotok aurkeztuta Esparterorekin berba egin gura ebala.

1.839an Dagonillaren 26an Abadiñoko izketaldian euki eben lenengo alkar ikuste Maroto ta Esparterok. Eta urrengo egunetan alkargoaren baldintzen idatzia, Bergaran 1.839an egin zan saldukerizko egiunearen aurrerapena izango zana.

1.839an Dagonillaren 31n Bergaran alkartzen dira Maroto ta Espartero, eta judaske-riko besarkada ondoren, Esparterori emon eutsoezan gaztelar bost batalloi, iru gipuzkoar eta Bizkaiko zortzi batalloi, Espartero bere aldetik, Foruak zaindu edo eraberrituko ebala itzagaz.

Zazpi urteko guda au olan amaituta, Maroto ostera artu eben kristino gualozteetan gual buru nagusi lez, eta Marotoren etxeko kondea izendatu eben.

1.847an Maroto ta Iserntar Rafaelek Txilera aldatzeko baimena lortuta, bertokoak goian aipatu doguzan 190.000 ogerleko ostu ebazanagaitik berbetan asi ziran. Salaketa orreik ez ziran iñoz argitu, eta bera bere emazteak Santiagoko Umezurtz Kanean euki eban jabetzazko etxea eta Konkoneko etxe bazterrak eskatu ta lortuta, txandaka bizi zan Konkone eta Santiagoko etxean areik eta 1.853an Dagonillaren 4an il eta 5ean illobiratu zan arte.

4.4. Orbe ta Eliotar Jose Maria Baldespinako III In Markesa.

1.766an Iraillaren 6an Irunen jaio zan Orbe ta Eliotar Jose Maria “Ermuko Mantxuelo” ez izenaregaz esagutzen zana.

Zaldubako ikastetxe nagusian egin ebazan Gizartezko ikasketak eta gero beren gual bizibideari asiera emoteko, Santiago gudu taldearen Kadete Gizatsuen ikastetxean⁽¹⁾ lerrokatu zan matematikas ikasten.

1.793an Frantzeraren aurkako guda asi orduko, Bergarako andikien errege ikastetxera joan zan, gero Gipuzkoako gudu taldean lerrokatuta kapitaiñaren maillaregaz.

1.794an San Martzialeko borrokan, eskumako eskuan zauritu eben eta txarto osatuta, beso osoa kendu bear eutsoen.

Basileako bakea sinatu zanean, gualtegietatik kapitaiñaren maillarekin urten eban, eta naita beso bategaz geratuta kikildu barik, esku ezkerrez idazten ikasteko, Bizkaiko Jauntzaren edestiko ikasketetan asi zan, bere gurasoen ondorengo diru-zain arduragaz batera

1.797an guztien baimenakin autatua izan zalako, 1.802an joan zan lenengoz Ermuko ordezkari lez Gernikako orokorrezko batzarretara, bertan ordezkari nagusi lez izendatuta. Eta urte orreitan, Zamakolatar Simon Bernardorekin joan zan Espainako gortetara, Bilbaoko “Askatasunezko Portu” barriaren gora beran.

Zamakolada biztu zanean, iges egin bear izan eban eta Nafarroako Zamakolaren alkartean ostondtu.

(1) Kadete Gizatsuen Ikastetxea = academia militar de caballeros cadetes.

Zamakolada amaituta, bere Ermuko etxera joan zan eta bertatik matxinatuari laguntzen, ainbatetik lortzen ebazan izkilluak banatzen ibiliteagaitik, frantzezak eta prantzez zaleen aldetik oso zelatuta ibili zan, sarritan diru ta espetxeagaz zigortuta.

Eta Bizkaiko 7garren gudaloztea antolatu zanean, bigarren taldean lerrokatu zan koronel agintari maillagaz.

1.820-1.823 jaurgio barri edo konstituzioaren denboretan espetxeratu eban, Espainol zalearen ustean, Egjatar Nazario guda nagusiaregaz azpikari ibiltzen zalako, eta epaiketan fiskalak ilteko zigorra eskatuta, askenean urte biko zigorragaz Burgoseko espetxean atxilotu eban, auzipeko ordaiñak berak ordaindu bear izan ebala.

Burgoseko espetxetik Bilbaoko espetxera eroanda gero, Kadizera atzerriratu eben, eta iges eginda VIIIn Fernandorengana joan zan, onek 1.823an jaurgio barri ori ezereztu ebanean ostera Ermura itzulita.

Gernikako batzarraren orokorrezko ordezkari edo diputadu nagusi autatu eban ostera, eta bere senide Nobia de Salzedogaz batera, erregearen alde gogoko guda mutillaren taldeak antolatzen ibili ziran, bera laugarren guda taldeko koronel nagusia izendatuta.

1.825-1.827ko urte bitartean, Nobia de Salzedogaz batera Bizkaiko trenbidearen aurrerapideko antolakuntzan ibili ziran bera buru zala. Eta Espoz Illundai ta Minatar Franzizko Espainan sartu zanean konstituzioa aldarrikatzen, gure Orbe, guda talde bategaz ibilteagaitik atzerrira joan bear izan eban.

1.833an irugarrenez autatu eben Gernikako orokorrezko Batzarraren ordezkari nagusi, eta politikatik alenduta bizi zan, arik eta karlistada asi zan arte.

Karlistadako guda asi zanean bera izan zan Bilbon Karlosen ikurra goratu ebana eta ez bakarrik Bizkaian, Araba, Gipuzkoa, Santander eta Gaztela Zarraren jazargoko batzarretara be bialtzen ibili zalako, gudarako bear ziran izkillu, diru ta guda mutillak.

Sarsfield liberalaren guda nagusia agertu zanean eta Gaztela ta Arabako Vn Karlosen indarrak sakabanatuta⁽¹⁾, berez banandu ziran Bizkaia eta Gipuzkoakoak, bera Nafarroara izkututzen joanda karlista Foru Aldundiarekin.

1.833an Abenduaren 7an, Etxarri Aranazen Zumalakarregitar Tomas izendatu eban Euskalerriko guda buru nagusi, eta egon ziran borroka guztietan eskuartze aundia eukinda, Bizkaia eta etorri zan Bizkaitarrak matxinatzeko alegiñean.

Vn Karlosek lan guzti ori ikusita, bere ondora deitu autson, eta bere erregezko itun batzarrera aolkulari lez izendatuta, beste guda nagusien bekaizkerien bidetik 1.834ko urte askenetan, agintz-ausle⁽²⁾ izatearen salaketagaz auzipetu eben.

Nafarroako gudaitegira bialdu eben euki ebazan aginte guztiak kenduta eta Zumalakarregigaz batera ibili zan onen borroka guztietan.

1.836an bere errugabetasuna argituta, Vn Karlosek ostera deitu eutson bere ondora eta bere itaunezko errege batzarrera ministru lez izendatuta, Bizkaiko errigizartearen zaintzako ordezkari nagusia⁽³⁾ be izendatu eben, bere on zentzuzko Nortasuna argitasun aundiagaz erakutsita eta Kastrejana ta Bilboko bi ta irugarren inguratzeko gudaldietan egonda.

1.838ko Dagonillan guda ministrua bere borondatearen aurka izendatzen dabe.

(2) Urizaarra = peñacerrada.

(1) Sakabanatuta = deshacer al enemigo, vencer, dispersar. (2) Agintz-ausle = inobediente, desobediente. (3) Bizkaiko errigizartearen zaintzako ordezkari nagusia = comisario regio de la vigilancia pública de Vizkaia.

Eta Lizarran egin ziran tiro ilketaren bidetik Marotogaz asarratuta, alde egin eban ministruren agintaritzatik.

Zelaiko Mariskala izanda eta ain omentsu ta ainbeste bider xingolatuta egon arren, Bergaran Marotok Esparterogaz egin eban saldukerizko besarkada bidetik Frantzira atzeriratu bear izan eban txakur-txiki barik, euki ebazan diru guztiak gudoalozteentzat emonda eukazalako.

Eta berak, Bergarako besarkada ori ez ebalako onartzen, atzerritasunean be beti zainduta egon zan, eta ata guzti beste karlista gudoal nagusiakaz, danak ostondutako izenakaz ibilita, beste matxintasun bat antolatzen ibili zan.

1.847an bere emaztea oso gaixorik egoalako, bere seme Nepomuzenotar Juan etorri zan Erdi Ugarte onetara, bide batez galdu ziran etxeko jabetzak berrezkuratzeko.

1.850ean Uztaillaren 21ean Burdeoson il zan Orbe ta Eliotar Jose Maria “Ermuko Mantxuelo” Euskaldun abertzale goragarria.

4.5. Egiatar Nazario.

1.777an Uztaillaren 28an Durangon jaio zan.

Egiatar Franzisko gudoal nagusiaren loba izan zan.

Nazario bere osaba lez, erregearen al osokerizko zalea izan zan.

1.794-1.795 garrenengo urtetan berak 16 urte eukezala, Frantzezaren aurka ibili zan Franzisko bere osabaren agindupean egiuneko⁽¹⁾ borrokatan.

1.797an Zamorako injineru gudoal ikastexera sartu zan, urte bi geroago tenientearen gudoal maillagaz urteteko.

Askatasunezko gudoal ibilita ainbat bider goratu eben gudari maillan eta gudoal nagusiagaitik deituta, Kadizeko Uria ta Leoneko ugartearen sendokuntzak bideratu ebazan.

Erregetzako al osotasunaren aldekoa izan da, VIIIn Fernandoren uste osoa euki eban, eta onek 37 urte bete barik eukezanean zelaiko mariskala izendatu eban, ta geroago Galiziaren orokorrezko kapitaiña.

1.829an izakera gogorrekoa izan zalako, bere ondoan ibili ziranetatik ainbatek alde egin bear izan ebelako, ilteko gaiztakeria egin eutsoen, zorionez ezker ta eskubiko eskuetatik atzamar batzuk bakarrik kenduta.

1.830ean VIIIn Fernandok Egia-Etxearen kondea izendatu eban.

1.833an Iraillaren 29an VIIIn Fernando il zanean, bera Karlosen alde kokatu zalako, Frantzira atzeriratu bear izan eban, eta Euskalerrian ordurarte Morenoren agindupean egon ziran karlistaren gudoalozteko 25.000 gudarien buru ipini eben.

1.835ean Gebaran, eta 1.836an Arlabanen Fernandez Kordobatar Luisen aurka borrokatu zan.

Balmaseda ta Merkadilloko liberal indarrak menperatu ebazan eta errien babespedeko arresiak ezereztu ondoren, Durangora aldatu zan bere gudoaloztearekin.

Nazariok, aurrerakuntza aundia emon eutsen erasoko ekinaldiai, baiña ez eben asko balio, gudoal nagusien artean bekaizkeri ta adi-ezin asko egon ziralako.

1.835ean Urrillaren 8an Nafarroako errege ordezkoa izendatu eben, eta gudoal nagusien artean jazarraldi asko egon zalako, Vn Karlosek desegin eban erabagi ori.

(1) Egiune = pacto, convenio, convención, contrato. Egiuneko borrokatan = guerras de la convención.

1.836ko Loraillan Karlosek, IIIIn Karlosen Gurutzea diru ordainketa barik xingolatu eban, eta beren erregeari eskertu ondoren, bere agintaritzatik alde eban, bere kide gidal nagusi artean mii-gaizto edo murririkari asko egon zalako.

1.836an Uztailaren 10ean bere borondate ona erakustearren, aldarrikapen bat agertu eban, bere emaitzakin ainbat liberal gudari karlistaren gidalozteetara aldatuta. Bere agintaritzan, gidaloztearen indarrak 10.000 gudariakaz geiagotu zan.

1.839an Bergarako egiunean, Marotoren alde kokatu zan.

1.840-1.849ko urte bitartean Frantzian atzerrituta bizi zan. eta ostean Egiaren Etxeko kondea izena ta jeneral ordezeko guda mailla onartuazo eutsenetik Tolosara joan zan bizitzen.

1.849-1.853 urte bitartean senatore egin eben.

1.865ean Tolosan il zan Egiatar Nazario.

4.6. Gerge ta Yaniztar Juan Antonio.

1.789an Bagillaren 26an Agilar de Kodesen jaioa.

1.809an Otsailaren 18an Napoleonen eraso bidetik eta bere osabaren eredu artuta sartu zan soldautzara oiñezko gudari lez.

1.810ean, Sansol, Tarazona eta Arnedilloko borroketan ibili zan.

1.811n, Kornago, Yerga, Urduñan ta Bilbon. Eta aurreratxoago, Salinas de Añana, Nanklares eta abar, Napoleonen aurkako gudak teniente maillagaz amaitu arte.

Napoleonen borrokak amaituta eta pakezko zortzi urtearen ostean Riegoren ereserki ta Alfonsinotarren artean sortu ziran eztaibada bidetik, 1.822an liberalaren aurkakoa agertu zan eta urte orreitan 33 urte eukezanean erregearen gidalozteetan kapitain lez lerrokatzea erabagi eban.

1.824an Napar Euskalerritik ainbat borrokatan ibilita, koronel ordezeko maillara igon eben.

1.827an Dagonillaren 12an Brioneseko Legariaren Jauregiko alaba Ita ta Murillestar Franzizka Paulagaz ezkontzen da eta bere emaztea ain laster ilda, 1.831n berak 42 urte eukezala bere koiñata Ramonagaz ezkondu zan.

1.833an VIIIn Fernando il zanean, bera Fuegoen alde jokatutearren Vn Karlosegaz lerrokatu zan eta Zumalakarregitar Tomas euki eban lenengo agintari nagusi lez.

1.835ean, Kataluñarako gudaldi bat antolatu eban, uts galanta egin ebana.

1.837an, Zelaiko Mariskala eta Bizkaiaren orokorrezko gidal nagusi jenerala izendatu eben.

1.838an, Erdi Ugarte onen Iparraldeko gidaloztearen buru izendatu eben.

1.838an Bagillaren 20-22ko egun bitartean, Esparterok Urizar mendietako⁽¹⁾ borrokan irabazi eutson eta agintaritzatik kendu eben, bere ordezkari Rafael izendatuta.

1.839an Otsailaren 14an, Marotok jakinda Esparterogaz antolatzen asi zan egiunearen aurkakoak izan zirala eta bere aurka Gerge beste lagun batzuekalk alkarganatzen ibili zala, Gerge ta Yaniztar Juan Antonio, Gartzia ta Sanzta Pablo gidal karlista nagusia, Karmona koronel ordezeko edo brigadierra eta Uriz intendentzi edo buruzpidearen arduradunagaz batera Lizarrara joan egiezan agindu eutsen, eta eurokaz berba eginda gero Marotok, bostak tirok il egiezala agindua emon eban.

(1) Urizar mendietako = cordillera de Peñacerrada.

1.839an Otsaillaren 18an Gerge ta Yaniz Juan Antonio beste lau karlista nagusiekin tiroz il ebazan Puy Santutegiaren orma ostean. Bertan dago euren oroimenezko burni xafla.

Euren gorpuak, Lizarrako illerriaren gudal nagusien erri illobian obiratuta dagoz, bere ereñoztutako gurutzen azpian: “Dios, Patria, Rey. A los generales Carlistas Garzia, Sanz, Guergue, Carmona, Uriz, fusilados por el nefasto Maroto en este sitio, el 18 de Febrero de 1.839, dedican este piadoso recuerdo los tradicionalistas de Navarra. R.I.P.”.

4.7. Kabrera ta Griñotar Ramon, Morellako lenengo kondea.

Kabrera ta Griñotar Ramoneri “Zaldun-erri edo Nausi-erriaren⁽¹⁾ odol zaleko Kata-motza” esaten eutsen, bere eskuetan jausten ziranak, Espainol mende zaleak egiten eben antzera, liberal agintari eta gudariak tiroz il egiten ebazalako.

1.806an Kataluñako Tortosa errian jaio zan eta 1.877an Ingalaterrako Wentworthen il.

1.833an Espainako ondorengo guda asi zanean, apaiz gaitegia itxi eban eta Karlistarekaz lerrokatu zan.

1.835ean, gudal nagusia izatera eldu zan.

Aldi oneitan, Nogeraz liberaltarren gudal nagusia asarre bizian egoan, Kabreratar Ramonek, euren aldeko gudari liberalak arrapetan ebazananean, eurak karlistarekaz egiten eben antzera, tiroz il egiten ebazalako.

Nogeraz berak, Espainako kaizargo-mende agintariaren kide izanda, nai ta, gauza orreik baiño geiago egiten ba ebazan be, ez eben garrantzizko ardurean artzen, eurak euren ustean kaizar sakratuaren jaun aundiak ziralako.

Orregaitik, kaizar-mende agintarien ustean ez eben on artzen, matxinatu fazizta batek, nagusien eskubideko gauza orreik egin leikezala, eta Nogerasek eritzi orren bidez Espoz ta Minatar Franzisko zirikitu eban, Kabreraren ama orde zale il degian eta atxilotu egiezala bere iru arrebak, inguru guztiko errietan aldarrikatuta erritarrak eredu lez artu egien.

Nogerasen aolku ori ez zan geratu or, Aragoian sasi-gudan ibiltzen ziran agintarien emazte ta semeak ilteko aolku bardiña emon ebalako (Espainaren orokorrezko edestiaren egille “D.VICTOR GEBHARDT” seigarren atalean 895 896 orrialdean esaten dauan lez). Minak baietza emonda, bere gudariai agindu eutsen nazkagarritzko ilketa ori egien.

1.834an atxilotu eben Kabrerasen ama Griñotar Maria, eta liberal agintariak euki eben gorrotoa erakusteko, ezeren salaketa eukinez gain: “Ez eutsen bere alabari besarkatzen itxi, ez azkenairik egiten, ez buru-estalkirik ipini, eta bera ain eredu zko Kristaua izanda, eleizakorik artzen be”.

1.836an Otsaillaen 16an liberalak, Kabreraren ama tiroz il ebanean, berak artu ebazan mendeku edo ordain bidetik: “Zaldun erriko odol zale katamotza” esaten eutsoen, arrapau egiten ebazan gudari ta agintari guztiak ilten ebazalako.

1.838an Vn Karlosek, Morellako kondea izendatu eban.

1.840an berak, 1.839an egin zan saldukerizko egiune ez ebalako on artzen, Frantzira atzerri zu zan.

1.848an Kataluñara itzuli ondoren, matxinatuakaz alkartzen da eta karlistaren bigarren gudako buru egin eben.

(1) Zaldun-erri edo Nausi-erri = maestrazgo.

1.849an osterata atzerriratzenda Frantzia ta Ingalaterrara, eta emen Katherine Ritzard Marianne ingelesagaz ezkontzen da.

1.875ean, XIIIn Alfonso ontzat artu eban.

4.8. Gomez ta Damastar Migel Santxo.

1.785ean Bagilaren 5ean Jaeneko Torredonjimeno jaio zan.

1.808an Bagillaren 9an sartu zan tenient ordezko lez Espainako gudoztean eta Baileko borrokan egon zan.

1.812an Uztaillaren 21 ean ainbat borrokan ibilita frantzezak Kastallaneko errian arrapau eban eta Frantziko Autuneko espetxera bialduta, lortu eben iges egitea eta osterata joan zan bere guda taldera.

1.812ko Iraillan kapitana egin eben eta 1.815ean Madrillen ezkondu zan Paradar Bizentaregaz.

1.816an Loraillaren 8an gudaritzari izten dautso.

1.820an Migelek, Riegotar Rafaelen konstituzio edo jaurgoaren guztiz aurkakoa izanda, Jaeneko gudaltegiaren agintariak eskuratu gura dauz eta porrot eginda Jaenetik alde egin bear izan eban.

1.823an VIIIn Fernando erregeak bere alosokeriaren jabetza osterata berrezkuratu ondoren, Andaluzira joan zan eta Algeziraseko agintaritzata lortuta, Maria Kristinaren errege ordezkotzan kendu eben, erregearen alosokerizko aldekoa zalako.

1.833an Madrillen egoala karlistadako guda sortu zan eta bereala joan zan Nafarroara Zumalakarregiren agindupean lerrokatzeko.

Zumalakarregik, bere gudaloztearen aintzindari⁽¹⁾ nagusi izendatu eban eta ainbat borroka nagusietan egon zan.

1.834an Vn Karloseri laguntzen ibili zan eta Bizkaiko gudal buru nagusi izendatu eben. Eta Gernika ta Tolosako borrokan ibilita Zelaiko Mariskala.

1.834ko urte orreitan Orbaizetako markesaren aundiki izena emon eutsoen.

1.836ko Bagillan, Euskalerrin onetan karlistaren gudalozteak liberalaren aldetik euki ebezan larritasunezko eraso bidetik lasaitzeko, Vn Karlosek, Asturias eta Galiziatik zirikituzko ibillaldia⁽¹⁾ egin egian agindu eutson, bide batez orko lurraldeak karlistaren aldera urbildu egiezan.

Amurriotik 2.700 oiñezko ta 180 zaldunezko gudariekaz urten da, Riaño, Obiedo, Lugo, A Koruña eta Konpostelako Santiago artu ebazan.

Eta emendik berak erabagita Andaluziko bidea artuta, Leon, Palentzia, Balladolib, Rekena, Albazete, Billarbledo, Baeza, Kordoba, Pozoblanco, Almaden, Kazerer, Alkantara, Ezija, Osuna, Ronda, Arkos de la Frontera eta Euskalerrira itzulkeran Ciudad Realeko Pedro Muñoz ta Segobian Burgo de Osma artu ebazan.

Uri ta erri guztietatik alde bear izan eban baiña, Rodil eta Narbaezen 25.000ko gudarieren gudalozteak atzetik eukezalako eta naita porrot batzuk euki arren ta borroka asko irabazi, zirikitazunezko ibilaldi orrek ez eban garaipenik lortu, iñon ez ebalako lortu karlistaren aldeko sendotasunik.

3.000 gudarigaz sartu zan Euskalerrin, baiña artu eban ardura ez ebalako bete agindu eutsoen baldintzakaz, epaitu ta espetxeratu eban.

(1) Aintzindari = jefe, cabecilla, administrador.

1.839an Dagonillaren 31n Bergaran Marotok egin eban saldukeria ikusita, bere emazteagaz Frantzira atzerriratu zan.

1.846-1.849ko karlistaren bigarren go gudan itzuli zan eta Andaluziko gudal buru nagusia izan da karlistaren utsegitea agertu ondoren, ostera Frantzira atzerriratu zan.

Baiña, Gomez ta Damastar Migel Santxo Orbaizetako markesa edestian sartzen bada, ez da goi aldian oraiñarte esan doguzan gauza gaitik, 1.836ko urtean Amurriotik urtenda Asturias, Galizia eta Andaluzitik bere kabuz egin eban zirikituzko ibilbideagaitik baiño.

1.864an Bagillaren 11n Burdeoson il zan.

4.9. Gartzia ta Montoyatar Jose Maria.

1.811n Dagonillaren 15ean Lantziegon jaio zan.

1.833an karlista gudari lez lerrokatu zan.

1.834ko Otsaillan gudarien sarjentu maillara eldu zan eta illabete batzuk geroago alferrezeko maillara igon eban. Ostean, Karlosegaz ainbat lekutik borrokan ibilita agintari komandante egin eben.

1.839an Dagonillaren 31n Bergarako egiune ostetik, Frantzira atzerritzenda Karlosegaz.

1.841an barkamendua egindu ebanean itzultzen da bere errira eta Dagonillaren 23an Gil eta Urartetar Petragaz ezkontzen da.

1.870ean Dagonillaren 27an egin zan matxinadan be egon zan eta 30ean 8 urterako atxilotu eben, bat bakarrik beteta.

1.871n karlistarekaz azpi jokoan asten da Lopezar Eusebio (1.846-1.939) lagun eukela.

1.872an irugarren guda asten danean Karlistaren gudaloztean lerrokatzen da koronel ordeko agintaritzarekin, gero koronel, Lapoblazioneko jaurleri eta guda amaitzen joan zanean koronel maillatik goragokoa.

1.874an Uztaillaren 26an bera ilteko txarkeria euki eban bizirik urten da.

1.875ean Jorraillaren 30ean karlista porrokatuakaz alkartuta ibili zan.

1.876an Otsaillaren 2an guda amaitu zanean Frantzira atzerritu zan, eta erriratu ondoren beti ibili zan bere karlistaren gudari jantziagaz.

1.900an Epaillaren 10ean 90 urte euki ebanean il zan bere Gazteizeko "los Arkilloseko" etxean.

4.10. Muñagorri ta Otaegitar Jose Antonio.

1.794an Jorraillaren 2an goizeko 6retan jaio zan Muñagorri ta Otaegitar Jose Antonio, Berastegiko Elutseneko etxean.

Muñagorri ta Larburutar Jose Mateo bere aita, Muñagorri ta Tapiatar Juan Bautista bere aitonaren antzera, baratari edo agiri-idazleak izan ziran bera izango zan lez, areik eta 1.838an gudaren gora bera bere adierazpena aldarrikatu arte.

Jakituna izan zan Foruko Legetan eta orrez gain, Ameraun, Ollokiegi, Plazaola, Urto eta Zumarristako burni-olaren maizter edo etxtiar⁽¹⁾ be izan zan Berastegin, Areso eta Eratsunen. Eta batzuetan lan-artzaille lez, Irurtzun ta Gazteizko erregearen bidea egin eban antzera.

Muñagorri, egin ebazan ikasketak eta euki ebazan lagun bidetik liberalaren aldekoa zan, Gipuzkoako liberalaren zuzendari Zabalatar Jose Manuel Billafuerteseko kondearen semeakaz euki ebazan arremanak erakusten dauan lez.

(1) Zirikituzko ibillaldiak = expediciones guereras que se hacian por el exterior, para deskongestionar las provincias vaskongadas y creak adeptos para la causa carlista. (1) Maizter edo etxtiar = arrendatario.

Guda sortuta erritar inguru ori baiña, karlistaren alde edo eragipenekoa izan zan lez, bere burni-olakaz ez eban beste aukerarik karlistaren serbitzura ipini baiño, Zumalakarregi bera be ainbat bider ikustera joanda.

Guda luzatu egin zan eta karlista buruzpidearen zaingoak gero ta atzerago ibiltzen zira-lako ordaintzetan, bera gero ta estuago agertu zan bere ola-gizon, aizkolari, mandazain, abelzain eta euki ebazan langilleak ordaintzeko.

Eta egoera au izan zan beartu ebena “Bakea ta Foruen” izenean egin eban matxintasun antzeko ori aldarrikatzeke.

Muñagorri, Nafarroako Iturmendi Udalerrian karlistarekin batzartuta, guda amaitu bear zala euren buruak limurtzen ibili zan, baiña ez eban balio ezertarako.

1.837ko Azaroan, Madrillera joanda bardin egin gura eban liberalarekaz, eta Bardají Azara lendakaria izan zanak on artu eben Muñagorriren “Bakea ta Foruen” babesa, guda amaituten bazan eta 1.000.000 lauerlekokaz saritu eban aurrera egiteko.

1.838an Jorraillaren 18an Berastegitik guda amaitzeko alegiñean aldarrikatu eban bere “Bake ta Foruen” asmakuntza Giputz ta Nafartarrai. Bere adierazpeneko asken ekin-tzan Euskaldun guztiai alegintzen euskuna gorputz bat lez “izkillatu egindezan, Bakea, Askatasuna ta Jabetasunak lortzeko agintari barrien agindupean”.

Batera, Vn Karloseri be bialdu eutson eskutitz bat esaten: “Euskalerritik alde egiera eta beren erregezko asmakuntzak borrokatu dagiezala, errege onartu leukien lurraldeetan, jabetasunezko lurraldeak bakean itxita (?)”.

Karlistak bereala bialdu eben Iturbe koronela, Muñagorrik bere alde euki ebazan langillearen aurka eta laster bakeztu edo banandu ebazan.

Euskalerriko Nortasunean, agerkuntzari abestutea berezkoa zan eta bereala agertu ziran bertsoetako kantak, bertso au txapel-gorrien artean begiko zana artuta:

“Muñagorriren jendiak
ez dira gerran trebiak
billatu leizke obiak
beñere ez du gauza onik egin
gizon bururik gabiak
diru billa ateriak
aitu bear dizkit beriak”.

Muñagorrik bere bakezko aldarrikapena Euskalerrri guztitik zabaldu naian, bertso paperetan agertu ebazan 37 zortziko txikiak baiño geiago egin ziran. Artean, erritarren begiko onek esaten dauana:

“Muñagorrik diona
bere proklamian
gerra ondatzen gaitu
bostgarren urtian
igaz jarri zan Karlos
Madrilko bidian
bultza zuten atzera
gerra bere oñian”.

Saran babestu ziran muñagorritarrak, Bidasoa ibaiaren ezkerreko aldean Bera eta Iruenen arteko Lastaolan, guda kanpaldian euren oial-txabolak ezartzeko, eta bertatik Jauregitar Gaspar "Artzaia" eta Lord Hay liberalaren gudal nagusiai deituta, bertora joan ziran, euki ebazan langille indarrak gudan trebetzeko. Ekintza orrekaz Muñagorriren zaletasunak argi agertuta, noren edo zelako bakearen alde ibili zan.

Madrilleko jaurlaritzak baiña, nai Muñagorrigaz itzarmenduta egon arren, liberal agintariak ez eben ontzat artzen Muñagorriren aldarrizketa ori, euren lerroetako gudarien artean eukiko ebazan aldaketagaitik beldur ziralako, eta Muñagorri ODonnelek debekatu eutson Balkarloseko Luzaiden sartzea.

1.838an Azaroaren 5ean egin eben Muñagorriren taldekoak lenengo urteera, Endara, Biandiz eta Artikutzatik Goizuetaraño ezeren eragozpide barik.

Muñagorrik bigarren urteeran, Dantxarinearik sartuta Urdazubira eldu zan, Olaburun egon ziran Nafarroako IIIn taldetik batzuk atxilotuta.

Muñagorrik orduan agiri bat sinatu eban, bere barruan au esaten ebana: "Atxilotuta geratzen ziran muñagorritarrak, askatu egiezala ezeren baldintzazko eragozpenik gabe, berak egiten eban antzera".

Muñagorrik, arrapatuta eukezan karlista guztiai, Foruen alde eta gudaren aurkako mintzaldia emon ostean, danak aske itxi ebazan.

Muñagorri, Vn Karlos Azkoitin atrapatetako be egoan bere Beteluko gazte lagun Eloirio ta Soroetatar Ramon sarjentoarekaz, baiña txarto urtenda, onek Berastegiko agiri idazleari bota eutsozan erruak, eta baleike salaketa ori izatea errudun, agiri idazleak bere burua il egien.

1.839an Dagonillaren 31n Bergaran egin zan saldukerizko besarkada ostean Muñagorrik, bere taldekoak askatu ebazan eta bera Berastegiko zeregiñetara joan zan.

1.841ean Urrillaren 7an Espartero Gazteizen sartu zanean ODonnellen asmoak ezeztuteko, Muñagorriren gazte laguna Elorrio ta Soroetatar Ramon teniente karlista, beren billa joan zan Zumarriztako burdin olategira, eta aurkitu ondoren 1.841ean Urrillaren 14an Muñagorri tirok il eban Pillota-Soroko bizkar gainean bere emazte Labaiantar Joakina aurrean dagoela.

Bere gorputza, Eratsungo eleizan illobiratu zan eta bertan dagoz oraindiño bere azur ondarrak.

4.11. Urangatar Jose Inazio tenient gudal nagusia.

1.837an Iraillaren 29an Peraltako erriari eraso eutson eta iru agintari nagusi ta 90 gudari arrapatu ebazan.

4.12. Gonzalez ta Morenotar Bizente.

Fernandez de Kordobatar Luis liberala urbiltzen egon zanean, Bilboko ingurutasunetik alde egin ebana eta Mendigorriko borrokan Kordobak osterata menderatu ebana.

4.13. Alzaa.

Gizon ospagarria, 1.833an Urrillaren 11n Oñatin matxinatu zana "Jaikua, Fueroak, Aberri ta Erregearen" izenean.

4.14. ODonnelltar Juan koronela.

Bartzelonan tirok il ebena, eta egun orreitan Atarazana eta Kanaletaseko espetxetan, bai gaisotegietan zaurituta egon ziran beste 140 karlista gudariak baitegiko oetik atara ta tirok ildakoak.

4.15. ODonnelltar Karlos, Juanen anaia.

Onen esanatik dator bere lagun guda alper nagusi batzuei eta Vn Karloseko gortekoai ipini eutsen “Ojalateros” izena, borroka baten batetik agertzen zanean aolku lez danok banan banan esaten eutsoelako: “Ojala si hubieses atacado por este u otro lugar”, berak ainbeste “Ojala” entzun ondoren: “Son Vds. ojalateros?” erantzunda.

Gero izen au borroketako zelaietan ibiltzen ez ziran Vn Karlos gortekoen artean zabaldua, ainbat kalte egin ebelako gure Foruzko Legearen aurka.

4.16. Barres ta Molardtar Alfonso prantzeza.

1.830ean Portugaleko I Migel erregearen guda loztean lerrokatu zan.

1.833an Espainan egon zan eta guda asi zan orduan Frantzira joan zan.

1.834ko Uztaillan Frantzitik Sabatiertar Alexisegaz itzulita Zumalakarregiren guda loztean lerrokatu zan oiñezko tenient maillaregaz bere anai Karlos eta Amadeogaz. Koronela izatera eldu zan eta San Fernandoren xingolagaz⁽¹⁾ saritu eben.

1.842an “Memoires sur la guerre de la Navarre et des Prvinces Basques” liburua argitaratu eben.

4.17. Sabatiertar Alexis prantzeza.

Zumalakarregiren gogoko izan zan mutil au, eta gudari maillan kapitain eginda, Mendazako borrokan zaurituta Frantzira lortu eban iges egitea eta zauriak osatzen egoala “Tio Tomàs” en liburua idatzi eban.

1.835eko Loraillan asi zan borrokan ostera.

4.18. Ferdinand Henningsentar Karl eskoziakoa, Nafarroako zaldunen kapitaina.

1.815ean jaio eta 1.877an il zan.

Urdaxetik sartu zan gure ingurura eta Ormaiztegiko borrokan, San Fernandoren Gurutzeta artu ondoren, tenient orde izendatu eben San Fernandoren gurutzagaz xingolatuta.

1.835ean Jorailaren 24an Zumalakarregiren guda tegian, liberalaren laguntzaille Granbille ta Elliottar Edward Lordegaz berba egiten egoala, au arrituta geratu zan, ainbeste izkuntzetan berba egiten eban Aleman sorterriz eta eskoziatar gazte ura karlistaren guda nagusien artean ikustea.

1.835ean Jorailaren 25ean Zumalakarregi il zanean, Ferdinand Henningsenek bere eredu zko gudaria il zanean amaitutzat emon eban emengo zeregiña.

1.835ean Uztaillaren 14an, Mendigorriko borrokaren baiño egun bi ariñago aldatu zan mugatik.

(1) Xingola = condecoración.

1.836an Ferdinand Henningsentarr Karlek, Granbille ta Elliottarr Edwar Lordari eskainita, aleman, italiano, frantzez eta gaztelarrera itzulitako liburu bat argitaratu eban: “Zumalakarregi gudal nagusiekin amabi illabete Euskalerriko lau lurraldetan”. Eta Zumalakarregiri egin eutsan marraztutako argazkia, danak esaten dabe, antza geien emoten dautsona dala.

1.837ko Dagonillan, bere izena Zurita eta Miranbelen arteko gudaldian agertzen da, eta emen orokorrezko gudalategian agertuta, “Torys”en alderdiko agintarien eskutitz batzuk aurkeztu ebazan, bertan Durangoko agindua ezeztatzea eskatzen ebana, Ellioten egiunetik atzerritar lejonarioak alderatzen ebazalako.

1.839an Dagonillaren 31n lenengo guda amaitu zanean, Kaukasora aldatu zan, Stxamyl igarlearen ikurapean leiñu guztiak batuta Errusiaren aurka borrokatzeko.

1.849an Kossuthen alde, Ungriako jaurkintzaren aurka borrokatu zan, eta guda ura amaituta Ameriketaren Alkartutako Laterrietara joan zan, bertan Gudal Nagusi lez, Walker itsas lapurragaz espainolaren aurka borrokatzeko. Eta Ameriketara bereizketako guda agertu zanean, Elkartasunekoakaz⁽¹⁾ borrokatu zan.

4.19. Lichnowskytarr Felix Maria Bizente Andres alemana.

1.814an Jorraillaren 5ean jaio zan “Litxnowsky printzea”, Eduardo printzearen seme nagusiena eta Werdenbergeko kondea ta Wostxutzeko Jauna.

Kutxelna, Grabowka, Krzyzanowtzt eta Bolatizetako erro ondare edo erro yarauntsien⁽²⁾ jabaduna.

Gudu bizitzan egin zan gizon eta orrez gain, erti oitura ta ele ederretan osotu ebazan bere ikasketak. Beethobenek, bere bigarren sinfonia eta iruko eres taldentzak idatzi ebazan ereski batzuk eskaiñi eutsozan.

1.837an, berak 23 urte euki ebazala Vn Karlosen gudalategi nagusira aurreratuta, “Prusseko La Gazzette de IEtat”eko berri idazle lez aurkeztu zan eta bere jakintzaren joeragaitik laster egin eben gudal buru.

1.839an Bergarako saldukeria ikusi ondoren eta bere errira joanda, Vn Karlosen alde iraun eban lanean.

1.842ko Dagonillan Bartzelonara joan zan, eta Espainol gudal nagusiak Karlosen gudal matxin-zaleak ezereztuteko etorri zirala errigizartetan zabalduta, euki ebazan lagunari esker, iges egitea lortu eban.

1.848an Iraillaren 17an 34 urte euki ebazala, Alemaniako matxinada baten il zan.

Lau liburu idatzi ebazan karlista borrokaren gora bera, eta Azkonatar Jose Marik itzuli eban “Karlisteren 1.837-1.839ren urte arteko Borrokaren Oroipenak” lenengo liburua gaztelarrera.

4.20. Von Goebentarr Augusto alemana:

1.816an Hannoverren Elbako Staden jaio zan Aleman gudal nagusi au.

1.833an Prusiako gudaloztetan lerrokatzen da, 1.836ko urterarte.

1.836ko Udabarrian eta baserritar jantzita, Frantzitik Auñamendiko muga aldatzen dau Zugarramurdira elduta.

(1)Elkartasunekoakaz = con los confederados. (2) Erro-yarauntsiaren jabaduna = señor de mayorazgos heredados por primogenitura.

1.836an Lorailaren azkenerantza, Ordiziara joaten da Vn Karlosen gudaloztetan lerrokatzeko.

1.836ko Bagillan, liberalak Ondarribin arrapatu eben, eta Esparteroren mendean egonda, Ebro ibaitik uger eginda lortzen dau Lizarrara iges egitea.

Kadizen ostera atxilotu eben, eta ortik be ostera aske geratuta, Kabrera guda nagusiaren gudalozteagaz asi zan, gero Espainako kondeagaz Kataluñatik ibilita, koronel ordezko gudari maillan amaitu eban.

1.840an Alemaniara oiñez itzuli zan, eta Espainatik karlistaren gudalozteetan lau urtetan lerrokatuta egin eban gutzia idatzi eban: “Karlistaren sorkuntza, borrokak eta mal-dabera” ren izenagaz, 1.841ean Hannoverren argitaratu egin zana.

1.842an Prusiako gudalozteetan ostera lerrokatzen da, eta guda aintzindaritzarako⁽¹⁾ aukeratuta, 1.849an Badeneko gudaldia egiten dau Prusiako printzeagaz.

1.860an VIIIIn gudu aintzindaritzaren guda nagusi lez, ODonellen orokorreko gudaltegian egokituta Espainolakaz egin eban Marrueko-seko gudaldia.

1.864an Düppel eta Alseneko gudaldian ibili zan eta 1.866an Austriaren aurkako gudaldian.

1.870-1.871urte bitartean Frantziaren aurkako gudaldian.

Eta 1.880an Koblenzan il zanean, ospe aundiko goragarriekaz inguratu ondoren, Aleman guda itsas ontzi aundi bateri ipini eutsoen bere izena.

4.21. Loningtar Adolfo alemana.

1.843an Nafarroa eta Euskal lurraldearen lege edo Foruaren liburu bat argitaratu eban, eta 1.844an karlistaren lenengo borrokan bere artu emonak.

(1) Aintzindaritzza = jefatura, estado mayor.

4.22. Karlistaren gudal nagusien zerrenda lez aurkeztuta:

Danen aurkezpena aurkeztu ezinda, nai ta oraindiño askoren gabetasunean geratu, onek guztiok zerrenda lez argituko dodaz.

- *-Borbon ta Braganzatar Sebastian Gabriel, Vn Karlosen bigarren semea.
- *-Billarreal eta Ruiz de Alegriatar Bruno, karlistaren oneneitariko gudal Nagusia.
- *-August de Saint Sylbaintar Louis Xabier prantzesa, Karlosen idazkaria.
- *-Karnizer frantzez gudal nagusia 1.835eko Jorraillan tiroz il eben liberalak.
- *-Ladron de Zegamatar Santos.
- *-Uriz gudal nagusia
- *-Gartzia gudal nagusia.
- *-Sanz gudal nagusia.
- *-Karmona gudal nagusia.
- *-Iturraldetar Franzizko koronela.
- *-Berastegitar Balentin.
- *-Lardizanatar Inazio koronela.
- *-Iturriagatar Karlos Bernardo.
- *-Urtizbera (Irun).
- *-Erasotar Benito Franzizko gudal nagusia.
- *-Zabala.
- *-Gurreatar Manuel.
- *-Zaratiegitar Juan Antonio, Zumalakarregiren idazkaria.
- *-Gomez ta Damastar Migel andaluztarra.
- *-Wilhelm Von Rahdeter Gillermo koronel alemana, Prusiako guda taldeko injeneru zana.
- *-Schwarzemberg aleman printzea.
- *-Boos-Waldeck aleman kondea.
- *-Stolberg aleman printzea.
- *-Von Vaerst aleman diplomatikua.
- *-Von Rappard alemana, Ulano taldearen kapitaña.
- *-Plesseneko Bernardo baroia.
- *-Das Antaseko baroia, Portugaleko gudari taldearen gudal agintaria eta abar.

5. Kadizeko konstituzio edo jaurgo barriaren liberal kristino aldetik aukeratu ziran guda nagusiak.

5.1. Kastañontar Federiko.

Ez daukat bere bizitzaren kondairatik ezer, bakarrik Euskalerriko lau lurraldearen guda agintari nagusia izan zala, baiña beren aginduak aipatuko dodaz, gitxi gora bera zelako gizona izan zan jakiteko.

1.833an Urrillaren 8an Tolosatik, Iruneko guda ta gizarteko agintari guztieri eskutitz bat zabaldu eutsen, oartuta egon zitezen Bilbon gertatu zanagaitik eta euren aldeko sinismendunak izkillutu egiezala Tolosara bialtzeko.

Agindu ori bete ez ebanentzat, eriotzazko zigorrak aginduta.

Eta egun berean beste antzeko eskutitz bat gipuztar guztiei, Gaztelatik etorriko ziran guda indar aundiaren keñiaduragaz.

1.833an Urrillaren 14an Kastañonek Tolosan, gudu legea ezarri eban, euren eritziaren aurkakoai tiroz iltzeko edo guda itsas-ontzietara bialtzeko meatxuarekin. Eta euren alde, gizartearen edozein maillako seme alaba zalatarienzat, sari onak.

Naikoa dala uste dot, maltzur eta odol zale gizon au ezetzeko.

5.2. Oraa ta Lekunberritar Martzeliño.

1.788an Jorraillaren 28an Nafarroako Beriainen jaio zan.

Lege gizonen ikasketak egiten egon zanean, osasun aldetik ez ebalako laguntza aundirik euki, ikasteari iztea erabagi eban.

1.808an Lorailaren 2an Madrillen gertatu zanagaz biotzean ikututa, Kataluñara joan zan gudari lerrokatzeko eta ezinean 1.810ean bere gurasoen laguntzagaz Kuenkako tiralari batalloien taldean lerrokatu zan kadete lez, eta borroka askotan ibili ondoren, Erdi Ugarte onen Iparraldeko 3garren gogozko batalloian sarjentu maillara igon eban.

1.829an koronel eginda, 1.831n erregearen oroiz aurreko⁽¹⁾ taldearen guda buru izendatu eban.

1.833an Azaroaren 29an Lizarrako Merindadearen Berruezako ibarrean Nazar eta Asartako errietan Zumalakarregiren aurka egin ebanagaitik, koronel baiño mailla bat geiago, brigadier izatera igon eban, aurrerantzean San Fernando Gurutzea eta I Isabel katolikaren Gurutz andiaren xingolak emon eutsoezan. Eta berak guda lozteagaz aruntz onutz ibilteko euki eban azkartasun bidetik “Ule Zurizko Otsoa” esaten eutsoen.

1.836an Dagonillaren 24tik 1.836ko Iraillaren 24ra, Kordobak bere guda buru agintzari uztea erabagi ebalako eta Espartero oraindiño eldu barik egon zalako, bera izan zan liberal guda loztearen buru, arik eta Lutexanako borroka bideratzen egon zanean Espartero agertu arte.

Bere irabazpidearen bidetik jeneral ordezkoa izendatu eban, eta Morellan, Cabrera ta Griñotar Ramon Morellako kondearen aurka artu eban astiñaldi bidez, eukezan guda buruaren agindu guztietatik baztatu eutsoen, geroago bere guda buru agintzan ostera kokatuta.

(1) Oroiz aurreko = inmemorial.

1.840an Nafarroako senatore aukeratua izan zanean, Filipinaseko gobernari ta guda nagusi kapitaina izendatu eben, eta 1.841ean Otsaillaren 14an elduzan bertara, ordezko agindu orreik aurrera eroateko.

Filipinaseko gizarteari laster erakutsi eutsen bere goi mallako jakintza ta zuzentasunezko ardura, Manilako jendeartean ekanduzko gizabideakaz aleginduta, itsas portuaren araudiak antolatu, gaizkillearen ekin txarrak geratu eta ikas bideak bizkortu ebazanean, erritarrai al eben on guztia egiten.

A ta guzti, bere izena apur bat loituta geratu zan, agindupean euki ebazan guda nagusi egin ebazan ertsaldi⁽¹⁾ biekaz, askok atsekabetuta, asarre agertu ziralako.

1.843an Urtarrillaren 12an Espainako jaurlaritzakoak, bere Filipinaseko agintaritzatik aldatuta, 1.844ko Bagillan Kadizen lurreratu zan eta bereala izendatu eben itsas aundiko zeregiñetan ordezko arduraduna.

1.846ko Urtarrillan Madrillen Pradoko gela nagusian eta aunditasunezko ospean, Txibako borroka irabazteagaitik San Fernandoren ereñotz koroatutako gurutz andia emon eutsoen, eta 1.847ko Otsaillan beste ereñotzezko xingola bat, Morellan egin eban atzerakadagaitik.

1.847ko Otsail berean, gudaren orokorreko lan gelagaz arduratu zan, bere osasun txarragaitik denbora gitxi barruan itxi bear izan ebena.

Nafarroako bere Beriango errira itzulita, bertan il zan 1.851n Azaroaren 24an 63 urte eukazala.

5.3. Baldes eta Noriegatar Jeronimo.

1.784an Loraillaren 6an Asturiaseko Billarin errian jaio zan.

Obiedoko ikastetxe nagusian ikasten egoala, gogoko gudari lerrokatu zan frantzezaren aurka eta koronel ordesko guda mailla lortu eban.

1.816an Perura joan zan eta mariskalgo guda mailla emon eutsen.

1.823an Peruko gudatean ez eban on artu emon eutsen jeneral ordezko agintaritzan. Eta 1.824an Ayakutxon kendu eben bere agintaritzatik.

1.825-1.827 urte bitartean Gazteizeko gudaitegiaren buru izendatu eban. Kartajena-ko jaurlari gudu ta politikako agintaria izan zanean, IIn Isabel aldarrikatu eban erregiña lez.

1.833an Jeneral ordezko guda nagusi izendatu eban eta Erdi Ugarte onen Iparraldeko guda buru nagusitasunean ipini eben.

1.834an Nafarroako ordezko erregearen agintaritzan emon eutsen.

1.835ean peninsula⁽²⁾ onen Iparraldeko guda buru izanez gain, gudako ministrua izendatu eban. Eta urte berean Britania Aundiko erregiñak, Lord Elliot agindu eban mezulari lez Zumalakarregitar Tomasegana, arrapatu egiten ziran alde bietako gudarien bizitzak gero trukatzeko, lotsean artu egiezan, eta aurkeztu eutsen agiria bien artean sinatuta, Baldestar Jeronimok, Logroñon sinatu eban.

1.841-1.843 urte bitartean Peruko jaurlari ta guda buru izan zan. Bere bizitzan, xingola asko ta andigarrizko Jaun Izenak emon eutsezan.

1.855ean Obiedon il zan Baldes ta Noriegatar Kesada au.

(1) Ertsaldi = presión, forzamiento. (2) Peninsula = Erdi Ugarte.

5.4. Kesadatar Bizente Jenaro, Monkaioko markesa.

Jaeneko Kesadatar Juan Nepomuzeno Nikaraguako agintaria izan zana denbora orreetan, eta La Abanako Arango ta Kastillotar Maria Josefaren semea izan zan.

1.782an Iraillaren 19an Kubako Abanan jaio zan, eta bateatu Urrillaren 3an La Habanako Aingeru Zaindariaren eleizan.

1.794an bere aitak aginduta, Kubako gudaltegiaren IIIIn oiñezko gudari taldean sartu zan kadete lez, bertan 1.796rarte egonda. Eta urte orretan erregeak, Espainako erregearen gudari-zain taldeko kadete izendatu eban.

1.808an Loraillaren 2an Madrillen egon zan, eta Badajozera iges eginda beste espainol gudari batzukaz alkartuta ordezeko koronela izendatu eban.

1.808an Azaroaren 10ean Burgoseko borrokan zauritu ta atxilotu eban Frantziako Dijonera eroanda, eta andik iges egitea lortu ebanean Kataluñara joan zan, ortik itsasoz Kadizera joan da, azkenean Santanderreko gudu ta gizarteko jaurlari izendatu eban.

VIIIn Fernando Napoleonengandik aske geratu zanean, koronel baiño mailla bat goragokoa (brigadier) izendatu eban.

1.812an Kadizeko jaurgo barriaren aurkakoa izategaitik Frantzira iges egin bear izan eban. Bertan erregearen aldeko mogimenduetan ibilita, Frantziako gudalozteekin Espainara aldatu zanean, Nafarroako gudaloztearen gudal buru nagusi izendatu eban.

Eta VIIIn Fernando bere errege aulkian ostera ezarri zanean, Granada, Balentzia, Murztzia ta Gipuzkoan gudal agintaritzak euki ebazanetik, 1.825ean Andaluziko Gudal buru nagusien kapitaiña izendatu eban.

1.814an, Santanderreko lau Uri nagusien agintaritzan ipini eban.

1.820an Kesada, konstituzio barriaren iru urte gaizto orretan, bera erregetzako absolutismoaren aldekoa zalako, agintaritzatik kenduta atxilotu eban, eta Frantzira atzerriratu zan.

1.821ean Erdi Ugarte onetara itzuli zan eta konstituzio barriaren aurka borrokatu zan Nafarroako taldearen gudal nagusi lez.

1.822an Kesadak, gudal nagusi batzuen bekaizkeriko eragipen bidetik, Egiatar Ramon Franzizko gudal buru nagusia agintaritzatik baztatu eban, nai ta Gergetar Juan Bautista eta Ladron de Zegamatar Santos gudal nagusiak bere alde euki.

Bere agintaritza, Ladron de Zegamatar Santos-en eskuetan itzi bear eban.

1.823an Egia-tar Ramon Franzizko gudal nagusiak deituta, Parisetik Baionara aldatu zan eta emendik, Angulemako dukearen agindupean egon ziran 100.000 San Luisen semeakaz aldatu zan Erdi Ugarte onetara Espainako gudaloztearen agintari izateko, erregearen al-osokerizko jaurkintza ostera berrezkuratuta.

Kesadak, VIIIn Fernando askatu eban Kadizen konstituzio edo jaurgo barri ori ezarri gure eban gudal nagusien eskuetatik, erregeak gudal nagusiaren ordezeko izendatuta eta 1.833rarte leku ezberdiñaren agintaritzetan ibili zan gudal nagusi lez.

1.831n erregearen oiñezko gudarien gudal buru ta Espainaren oiñezko azkar gudaloztearen arduraduna izendatu eban.

1.833an VIIIn Fernando il zanean, kristinaren aldeko politikuak, Vn Karlosen aldekoa zala susmoa euki ebalako Andaluziko gudal nagusi kapitaiña izendatu eban, eta berak atzerriratzea lez artu ebalako, Zea Bermudezeko jaurkintzari siñistuazo eutzen bera kons-

tituzio barriaren aldekoa zala eta Gaztela Zarraren guda buru izendatu eban Balladolizen egokituta.

Merinotar Jeronimo apaizaren guda lozteak geratu ebazan eta sari lez Monkaioko markesaren izena emon eutsen.

1.834ko Otsaillan Baldestar Jeronimok Zumalakarregiren aurka ainbat bider galtzaille urten ebalako, Kesada, Euskalerra edo Erdi Ugarte onen Iparraldeko guda buru izendatu eban.

1.835ean Irailaren 1terarte Kesada erregeñaren al osokerizko jaurkintzaren aldekoa zan eta Madrilleko eguras-etxean konstituzionalisten matxintasun bidetik 1.812ko jaurgo barriaren legeak osteraz ezarrita, Kesada atzerriratzeko iges egiten egoala Madrilleko lurraldearen Hortalezako erritxoan Kinto-ko kondearen soloan aurkitu eban eta matxinatuak bertan il eban 1.836an Dagonillaren 15ean.

1.836an Dagonillaren 15ean konstituzio barriaren aldeko matxinatuak il eban Kesadar Bizente Jenaro Monkaioko markesa, Hortalezako erritxoan.

5.5. ODonneltar Leopoldo.

1.809an Tenerifeko Kurutz Santuan jaio zan eta 1.867an Biarritzen il. Narbaezegaz bera izan zan II In Isabelen erregetza babestu ebana.

1.833-1.839ko urteetan karlistaren aurka borrokatu zan liberalarekaz eta bera izan zan Kabrera karlista guda nagusiaren aurka Luzenako ingurutasuna ezereztu ebana, orren ekintzagaitik Luzenako kondea izendatuta.

1.840an Maria Kristinagaz Frantzira atzerriratu zan.

1.843an Esparteroaren aurka borrokatu eban.

1.844-1.848ko urte bitartean Kubako guda buru kapitain nagusia izan zan.

1.856-1.858ko urte bitartean, Esparterogaz guda ministroa izan ondoren, Esparteroaren ordezi ipini eban lendakaritzan, liberalaren batuzko agintari lez.

1.859an Afrikako guda bideratu ebazan, Tetuaneko Duke izena artuta.

1.863an lenengo ministroa. Eta 1.865-1.866 urte bitartean be bai, Bagillaren matxintasun ostetik.

1.866an Narbaezeri emon bear eutson agintaritzaz eta Frantzira atzerriratuta bertan il zan 1.867an.

5.6. Fernandez ta Esparterotar Baldomero Bitoriako dukea.

1.793an Mantxako Erregearen Urian Granatulako erritxoan, nekazari ta bere aitak orrez gain zalgurdiak egiten ebazan sendi baten jaio zan, eta beren gurasoak eleizkizunezko ikasketak egitera bialdu eban, Almagron filosofia edo eroan onaren ikasketak beteta.

1.808an frantzezaren gudatean, 1.809an apaiz ikasketak baztartuta gudari lerrokatu zan, gero Leoneko Isla guda ikastetxean sartuta, guda ikasketak osotzeko.

1.815ean kapitainaren mailla lortuta Amerikara aldatu zan Morilloaren guda loztean lerrokatuta.

1.823an guda nagusi egin eban.

1.824an Abenduaren 9an Ayakutxoko borrokan atxilotu eban.

1.831n itzuli zan eta Iruñan, Bartzelonan eta Baileseko Ugartetan emon eutsoen gudaren antolamenduzko zeregiñak.

1.834an Bizkaiko gudal buru ta jaurleri nagusia izendatu eban.

1.836an Zumalakarregi bizirik egon zan bitartean ainbat uts eginda eta bera ilda gero garaipentzen asi zanean, Euskalerrriaren Iparraldeko gudal buru izendatu eben Nafarroako erregetzaren ordezkotzaz batera.

1.836an, Abenduaren 16an Egia karlista gudal nagusiaren aurka euki eban beren lenengo borroka gudal buru nagusi lez, uts galanta eginda.

1.836an Abenduaren 24an garaipen aundia lortu eban, Bilbo, karlistaren inguratasu-netik askatu ebanean.

1.836an Abenduaren 25ean goizeko 9retan sartzen da Bilbora Asuako erreka aldatu ondoren eta Lutxanako zubia menderatu ebanagaitik Lutxanako kondea izendatu eben.

1.837an Jorraillaren asken egunetan Bilbo ondo babestuta itxi ondoren, Donostira bideratu ebazan bere gudalozteok eta Lorailleko lenengo egunetan Muñagorrigaz egonda, Donostitik agindu ebazan bere gudalozteak Ernani askatu egien karlistaren mendetasu-netik.

1.837an Loraillaren 19an Espartero Ernanin egoala, Bizkaiko Aldundian irrarita zabaldu ebazan, karlista gudarien parkamena eukezan gudu agintari maillakaz eta Euskal Foruen legeak lotsagizunez onartuko ebazan agiriak.

1.837an Loraillaren 30ean baiña, Madrilleko “El Eco del Comercio” aldizkaritik, parkamen eta Foruen babes aginte orreik ezerezean itxita, Lemonauriatar Pedro, Zarrabeitiatar Juan Jose, Egañatar Julian eta ainbat Foruen alde ta aurka egon ziranen artean eztaibada gogorrek sortu ziran.

1.837an Dagonillaren 26an Esparterok, Iriartetar Leon eta Barrikat-tar Pablo Iruñan tiroz il egiezala agindu eban, Nafarroaren askatasuna aldarrikatzen ausartu ziralako.

1.837an Dagonillaren 26an Abadiñoko izketaldian euki eben lenengo alkar ikuste Espartero ta Marotok. Eta urrengo egunetan alkargoaren baldintzak idatzita, Bergaran 1.839ko Dagonillaren 31n egin zan saldukerizko egiunearen aurrerapena izango zan.

Espartero alkargo orren bidez, beartuta geratu zan Madrilleko jaurlaritzakoak onartu egiezan berak siñatzen ebazanak, artean Euskal Foru Legeak Euskaldunak euki ebazan lez itxi edo ta aldatzeko oarkuntzagaz.

Ekintza oneik Esparterori, Gazteizko dukea, Gipuzkoa eta Bizkaiko Foru Aldundiaren ordezkari nagusia ta Arabatarren aita izendatuz gain, erregetzaren politika eta orokorrezko politikaren atak zabaldu eutsezan alde batetik bestera, aurrerakoi taldearen alderdia bere aginpean artuta.

1.840an Urrillaren 12an Maria Kristina beartu eban, bere alaba IIn Isabelen izenean euki eban erregetzazko ordego aldia bere eskuetara aldatzeko eta bere eskuetan orokorrezko agintaritzari artuta asi zan Espaina jaurpentzen.

1.841ean Urrillaren 2an Bizkaia eta Gipuzkoako Foru Aldundikoak lagunduta, ODonnell Iruñan eta Pikerok Gazteizen matxinatu ziran, Espartero berak bakeztuta indar gitxiko eztaibada orreik.

Eta 1.841ean Urrillaren 29an Esparterok bere ezpatea atarata, len Bizkaia, Gipuzkoa eta Arabako lurraldearen Euskal Foruak babesteko agindua emon ba eben be, Foru Legeen

buruak ebagi ebazan Euskal eskubideak ezereztuta, Espainako lurraldearen bardintasunezko legean geratu gindezan.

1.843an Bagillaren 23an Narbaezek kendu eban Espartero agintaritzatik eta erbesterratu egin bear izan eban.

1.844an Euskaldunak lortu gendun Foruen Lege batzuk berrezkuratzea, baiña ortik aurrera sekula ez, Euskalerrriari erri lez zor jakozan Nortasunezko lege guztiak.

1.854-1.855 urte biko ODonnellen aurrekuntzazko jaurkintzaren aldi deitu eutsoen eta Espartero atzerritasunetik agertu zan ostera, Espainako politikan kidezeko.

1.854-1.855 urtetan Espartero, II In Isabelen erregetzazko jaurkintzan lenengo ministroa izan zan.

1.870ean Espainako matxintasunean II In Isabel errege ezar aulkitik kendu eben eta Saboyatar I Amadeo ezarri. I Amadeo au bereala gogoratu zan Esparteroregaz, eta deitu ondoren, Bergarako Printzea izendatu eban erregearen zuketzarekaz⁽¹⁾, Bilbaoko Udaltxeak zorionduta.

Espartero, Martinez eta Siziliatar Maria Jazintagaz ezkondu, politikatik baztatu zan, andik aurrera Logroñon bere ezkon bitzta egiteko.

1.871n Iraillaren 11n Logroñoiko Udalak, gaur Espoloneko Ibil lekuan dagon oroitzarri aundia eraiki eutsoen, Bilbaoko Udalak 1.500 pstaren laguntza emonda. Alan Bilbaoko alkate ta zinegotzi faziztak, 1.841ean Urrillaren 29an lenengoz Euskal Foruak ezereztu ebazanai zorionduz, esker onak emon eutsoezan.

1.876an Uztaillaren 21ean Espainako Gorteak baieztu ta osotu ebazan Esparterok agindu ebazan menperatzail lege orreik.

Espartero 1.879an II zan, Bergarako Printzea, Lutxanako kondea eta Garaipeneko dukearen aundiki izen orreikaz Logroñon illobiratuta.

5.7. Rodil eta Gallosotar Jose Ramon, Rodileko markesa.

1.789an Lugoko lurraldean, Santa Maria de Trobo errian jaioa.

Konpostelako Santiagon bete ebazan bere ikasketak.

Napolenen aurka borrokatu eban.

1.825ean Perura aldatuta El Kallaoko borroka gogorrean ibili zan ospe aundia artuta.

1.834an matxinatutako Portugesaren alde borrokatu zan Portugaleko I Migel erregearen aurka.

1.834an Zumalakarregiren aurka Kesadak euki ebazan utsegiteagaitik aldatu eben eta Nafarroako errege ordezkoa izendatuta, Iparraldeko gudal buru nagusiko agintaritzan ipini eben.

1.834ko urte berean, berak be Karrera, Espartero, Manzanedo ta Lorentzoren laguntza euki arren, San Faustuko atxartetan, Biana eta Gazteizen Zumalakarregiren aurka utsegite asko euki ebalako, Espoz ta Ilundaitar Minagaitik aldatu eben.

Mendizabal eta Kalatrabarekaz, Gudal ministrua izan zan, eta bigarreneko aldi onetan, Gomez karlista gudal nagusiaren atzetik ibili bear izan eban, onek zirikituzko ibillaldeen guda egin ebenean Espainako lurraldeetatik.

(1) Zuketz = tratamiento de cortesía.

1.836an Esparteroregaz euki ebazan eztabaida bidez eta azken gaizto asko euki ebazalako kendu eban agintarizatit, nai ta beranduago bere gudal agintari mailla eta izen ona berrezkuratu.

1.842ko Bagillatik 1.843ko Loraillerarte Esparteroren errege ordetzan, Espainako aolkularitzaren lendakaria izan zan eta Esparteroren “Los Ayakutxos” esaten eutsen gudal agintarien alkartekoakaz egon zan.

Espainaren gorteko ordezkoa izanez gain, Extremadura, Balentzia, Aragon eta Gaztela Barriaren gudal buru nagusia izan zan.

1.853an Madrillen II zan.

5.8. Manzanedo eta Gonzalez de la Tejatar Juan Manuel.

1.803an Epaillaren 8an Santoñako Darsena Kalean jaio zan.

Gitxiagora joan zan Sendi andiki baten semea zan, VIIIn Fernandoren erregetzazko asken denboratan bera ume zala, gurasoak Kubara eroan eben.

1.842an Maria Kristina oraindiño erregezko ordeak egiten egoala itzuli zan Erdi Ugarte onetara, bere ondasunlari⁽¹⁾ eta jopuen sal-erosketako⁽²⁾ lan bidetik diruz beterik etorri zana.

1.845ean Madrillen kokatuta, betiko geratu zan bertan bizitzen.

Diru-etxetan guztiz sartuta, bere eragipenaren bidez Madrilleko Urigintzaren egitamu askotan sartu ebazan eskuak eta ODonelltar Leopoldoren diru-etxean Liberal Batasunezko egitamuaren kide izan zan.

1.864an IIIn Isabel erregeiñak, Manzanedoko markesaren jaun izena emon eutsen.

1.875ean Epaillaren 20an eta erregetzazko lege-aginduaren bidetik bere izena goralduz, XIIIn Alfonsok Santoñako dukearen jaun izenagaz aundiagotu eban.

Bere aberastasuna muga barik geiagotu eban sal erozketa eta etxe-gintza bidez. Bai ta Paris eta Londreseko diru-etxetan egin ebazan txaubidezko sal erosle arrem⁽³⁾ bidetik.

Berak txantxa lez esaten eban, Madrilleko “Puerta del Sol” bere etxearen baila gibela⁽⁴⁾ zala.

“Txori Galanta” benetan. Baiña zeozerren edo alango “Baita” antzeko bat be euki eban, bere Santoñako jaioterrian, ikasketak ordaindu ezin eben gazteentzat San Juan Bautista Ikastetxea eraiki ebalako.

1.882an Dagonillaren 19an Madrillen il zan.

Gizon au ez zan izan goian aipatzen dogun Manzanedo gudal nagusia, baiña ustegabeen urten dauan lez eta aldi onentan bereztasunaren aurkako diru ta jopukerizko batzangotasunaren jokua adierazpentzeko berak emoten dabezalako argi zabalak, ori da arrazoi bakarra nik argitaratu dagian.

5.9. Espoz eta Illundai ta Minatar Franzizko.

1.781ean Bagillaren 17an, Nafarroaren Ibargoitiko ibarrean, Iruña ta Sangesaren bitartean dagoan Idozin erritxoan jaio zan Espoz ta Minatar Franzizko.

Bere gurasoak, Espoz eta Minatar Juan Esteban eta Illundai ta Ardaiztar Maria Teresa nekazariak ziran, eta ezin ebalako bere semeari ikasketa nagusirik emon, Franzizkok oiñarizko ikasketak bakarrik bete ebazan.

(1) Ondasunlari = financiero. (2) Jopuen sal-erosketako = trata de esclavos. (3) Txaubidezko sal-erosle arrem bidetik = transacciones comercialistas de inversión. (4) Baila-gibel = patio interior de la casa.

1.795ean berak 14 urte eukezala il jakon aita, eta bera arduratu bear izan eban base-riaren zeregiñekaz.

Bera baserritar abarkagaz eta zapelagaz jantzita ibiltzen zalako, frantzezak gero iseka edo txantxa lez “Idazineko Laiari” deituko eutsoen.

1.808an Otsaillaren 9an bera 27 urte bete barik eukazala, Napoleonen gudalozteak DArmagnaken aginduan ikusi ebazan Iruñara sartzen.

Iruñan zer gertatu zanagaz ta egoan eritzizko nasketatik matxinatuena taldeak nun nai sortzen zirala ikusiz, bera Rostolang gudal nagusi frantzezaren guda taldean lerrokatu zan, eta talde orreitan bete ebazan lenengo iru illabete gudari lez.

1.809ko Otsaillan bere loba, Mina ta Larreatar Jabier “El Mozo” esaten eutsoenai, Areizagatar Juan Karlos koronelaren agindupean lerrokatzeko gazteak aurkezten egon zala, Zalduba Napoleonen gudaloztetik bigarrenez babesteko, Espoz ta Minatar Franzizko ODoyle gudal nagusiaren taldean lerrokatu zan, beragaz izkilluaren erabilketak ikasten asita.

1.809an Otsaillaren 2an Napoleonen indarrak Fabre gudal nagusiaen agindupean, Aragoiko Iparraldea menderatzen asi ziran.

1.809an Epaillaren 21ean Prantzezak Jaka menderatu eben eta Espoz ta bere taldeko beste lagun batzuk Uriaren ormatik beratuta Nafarroara iges egin eben.

1.809an Uztaillaren 20an Espoz bere loba Mozorekin Ekisoaineko borrokan batera ibili zan.

1.810ean Otsaillaren 20an, Mozo Espozen loba atxilotu ebenean, Espoz bere lobaren taldeagaz Berruete eta Lunbierreko borroketan ibili zan.

Espozek, trebetasun aundia lortu eban Nafarroa, Gipuzkoa, Aragoi, Araba eta Errioxa aldetik sasi-gudan ibili zanean, eta garrantzi aundiko gauza bat ondo ikasi be: “Borrokan ibili bear ebazan lekuak, ariñautik ondo azterkatzen”.

Ortik aurrera beti egingo ebena. Eta emendik aurrera “Nafarroako errege txikerra” esan eutsoen.

Eta Mozo bere loba, Baionako gaztelu zarrean frantzezagaitik atxilotuta egon zanean jakinda, osaba Espoz ibili zala bere taldeagaz buru, eskutitz bat bialdu eutsen bere “Korso Terrestre”ko lagun guztiei, bere agindupean ipini zitezen.

1.810ean baiña, Korsu Terrestre talde ori ezereztu egin zan.

1.810ko Jorraillan, osteratu ziran bananduta egon ziran Korsu orren gudari guztiak eta Espoz ta Minatar Franzizko ipini eben talde orren buru. Bere bigarren Mina abizena Illundairen ordeztuta, danak jakin egin Mozoren osaba zala.

Aragon eta Gaztelako gudal batzarrak on artu eben Espoz ta Minatar Fransizko “Nafarroaren Lurretiko Korsu” talde orren gudal nagusitasuna izan edin, eta berak euri aginte orren onespina egiztatzeko eskatuz batera, Gurrutxagatar Gregorio bere ordeztutako izan egian eskatu eban.

1.810ean Loraillaren 13an eldu jakon onespene ori eta Loraillaren azkenetarako 900 gudari euki ebazan bere agindupean.

1.810ean Uztaillaren 13an Espozek, “Lizarrako Azpikeria” esaten jakon bidez, Nafarroako sasi gudu talde aundienetariko agintaria Etxebarriatar Paskual “Korellako Ara-

gizale” esaten eutsoenai eta bere guda nagusi guztiak tiroz il ebazan, Nafarroako erri ta auzunetatik ondatzaille ibilten ziralako.

1.811n Loraillaren 25ean, frantzezen zai-talde bat Espainako 1.000 eta beste ainbat Ingeles gudari atxilotuak eroaten ebanari eraso eutsen, eta 800 frantzez gudari il ondoren, atxilotuta eroan ebezan gudariak askatu ebazan.

1.811ko Dagonillan Napoleon artegatuta, 20.000 gudari zazpi guda nagusien agindupean ipini ebazan, Erdi Ugarte onen Iparraldeko lurraldea sasi gudarietik garbitzeko.

Eta Espozek, frantzezaren gudu indar nagusi orreik isekatzeko, bere gudariak Aragoi eta gaztelatik banandu ebazan, bera 1.500 gudarigaz geratuta sasi gudan frantzezak artegatzeko.

Frantzezak guztiz etsituta, gogoko guda mutillaren sendikoei, jabetasunezko eskubide, lur ta eukezan abere ta ondasunak asi ziran kentzen, eurakaz Iruña, Olite, Tafala, Aibar, Sangotza, Lizarra ta beste erri batzuen espetxe guztiak beteta eta ondoren asko tiroz il ta ainbat Frantzira atzerrirutzen.

1.811n Dagonillaren 2an Reille guda nagusi frantzez kondeak Lerinen garaipena lortu eban, eta atxilotu ebazan 200 gudaritik asko, guda zelai orretan espatagaz il ebazan.

Nafartar errikoiak zigorraldi orren aurrean bildurtu barik suztatu edo arrotu egin ziran, eta Espozen taldea gero ta aundiagotu egin zan.

Espoz bera be kikildu barik arrotuz, Reilleri eskutitz bat idatzi eutson, bertan, 1.811n Dagonillaren 5ean aldarrikatu eban agindua ez ba eben kentzen, bera be, bere antzera asiko zala guda nagusi eta euren sendiak ilten. Eta Reillek ikusi ondoren, Minak arrapetan ebazan gudariak urkatu egiten ebazala, beren mendekuak gitxiagotu ebazan.

1.811kako urrengo illabetetan Espozen taldeak “Zomorro Gudaloztea”ren izena ipiniko eutsen, zomorroen antzera agertu ta aldendu edo suntsitu egiten zalako, len Arlabanen Loraillaren 25ean egin eban antzera.

1.812ko Jorraillan Espozek, beste garaipen aundi bat lortu eban, 2.000 frantzez gudariagaz zainduta joan zan ainbat leko eukezan guda-jarraigoari⁽¹⁾ bidera urtenda, 600 il, 900 zauritu, 150 atxilotu eta 300 iges aldian ipini ondoren, balio andiko guda tresneriekaz geratu zan.

Bai Bonapartetar Josek bere anai Napoleoni bialdu eutson eskutitz bategaz be, Jose erreguz, Espainako erregetzatik alde egiten itxi eutsola, eskatzen. “Kadizeko Gazeta” aldizkarian agertu zana.

1.812an Bagillaren 5etik aurrera, amaitu ziran Nafarroako sasi gudak, Kadizeko erregearen ordezeko guda jaurlintzak aginduta, “Nafarroaren Lurretiko Korso” taldea Espainolaren gudaizte lez arautu ebanean, Espoz Nafarroa guda taldearen oiñezko ta zaldun buru izendatuta, eta denbora gitxi barru, Bartzelonako Rokaforten garaipena lortu ebanean, gudu zelaiaren Mariskala.

1.813an Napoleonen gudaizteak, Errusian astiñaldi ederrak artu ondoren asko malkdu ziran, eta Espozek ingelesak emon eutsoezan kañoi bien laguntzagaz, frantzezak Tafallan euki eben gudu buruzpide⁽²⁾ aundienagaz geratu zan.

Napoleonek ez eban bakerik euki Mina ezereztuarte eta Portugaleko Klausel guda nagusiaren laguntza eskatu eban.

(1) Ainbat leko guda-jarraigoa = covoy militar de varias leguas de longitud. (2) Gudu buruzpide = intendencia militar.

Eta Gazteizko garaipena Espoz ta Minatar Franzizkori eskertu bear jako, Klausel guda nagusia denboraz Gazteizera ez daiten eldu, bere sasi gudako trebetasunagaz atzera ta aurrera ibili ondoren, denbora asko galduazo eutsolako, Wellington ta Wellesleytar Arthur Ingeles dukea garaipenduta urten egian.

1.814an VIIIn Fernando Espainara itzuli zanean, Erdi Ugarte onetan Napoleonen aurkako gudak amaitu ziran, eta Minak erregeari 12.000 gudarien laguntza eskeiñita, bera absolutismoaren aldekoa zala aldarrikatzeko, Kadizeko Kontutuzioa fusilatu eban.

Minak, Nafarroako erregearen ordezkotza gura eban berentzat, baita bere guda taldeak legez tutea, baiña ez eutsoen jaramonik egin.

1.814ko Iraillan erregeak, ezereztu ebazan gudalozte orreik eta Mina bere gudal arduatik kenduta, gudalozte orren gudariak Aragoiko guda taldetan banandu ebazan.

Minak, agintaritzatik baztatu ebalako asarre, bere guda talde bategaz Garesetik urtenda Iruña artu gure eban, eta Iruñara urbiltzen egon zirala gudariak oartuta zeren atzean ibili zan, lenengo agintariak eta gero gudariak ez eben ontzat artu eta ostera joan ziran euren lekuetara.

Mina Frantzira atzerritu zan eta XVIIIIn Luisek illeroko 500 frankoakaz saritu eban.

Napoleonek Elbako ugartetik iges ebenean, Minaren laguntza gura eban lortu, eta Mina Suizara aldatu zan.

Mina emendik aurrera il arte, liberalkeriaren alde jokatu eban.

1.816an Napoleon Waterlooko borrokan menderatu ebenean, Mina Frantzira itzuli zan eta Parisen egoala frantzezak atxilotu eben, Espainako erregearen aurka Riegotar Rafael, Diaz eta Porliertar Juan, Lazi ta Gautiertar Luis eta Bidalek len egin eben antzera ibiltarren.

Baleiteke goian aipatu dodazenak Espozegaz batera eta Ritxardtar Bizente masoi talde frantzeza bideratzen ebanagaz, Fernando erregea baitzeko ibili zirala, beartuta, Kadizeko konstituzioa sinatu egian.

1.820an Urtarrillaren 1ean Espainan, Riego gudal komandantea matxinatu zan, Kadizen 1.812an aldarrikatu ziran jaurgu barri edo konstituzioaren legeak ostera ezarri egiezan, Minak aukerea eukinda frantziako atzerritik itzultzeko.

Eta Minak, lege orreik len aurkakoak lez euki ba ebazan be, oraingoan Santestebanen berak aldarrikatu ebazan Kadizetik agindu ziran konstituziozko lege orreik, bertan Nafarroako gudal nagusien kapitaiña ostera izendatuta.

Naparrak baiña, konstituzioaren aurkakoak ziran, eta Minak jakinda karlistaren matxintasuna antolatzen egoala, beren erritarren aurka ez egitearren Galiziako agintaritzak eskatu eban.

1.821ean emon eutsoen Galiziako agintaritzak eta urte ortan, 16 urte eukezan liberal aberats baten alabaregaz, de la Begatar Juana Mariagaz ezkondu zan.

1.821ean Espainako jaurkintzaren aurka iraingarritzko agerkai bat zabaldu eban eta onen erantzun bidez agintaritzatik kendu ta Leonera atzerriratu eban.

1.822an VIIIn Fernandok deitu eutson eta Kataluñara bialdu eban karlistaren aurka borrokatzen.

Kataluñan garaipen andiak lortu ebazan, Kastellfulliten egin ebana baiña, ez eukan arazoizko izenik.

Erria inguratzen egoala, karlistak iges egin eben erritarren laguntzarekaz.

Minak jakinda zer egin eben erritarrak, etxe guztiak erretzeko agindua emon eban, eta zutik geratu zan orma zati baten iragarki au ipini eban: “Erriok, eredu lez artu. Aberrien etsairik ez estapeldu”. NOREN ABERRIA?

Berak, Jakingo eban noren aberri edo ta Espainan sortu ziran eritzi bietik, zeifnangandik borrokatzen ibili zan?.

Eta goian aipatu dogunagaitik, bera Nafarroako errege ordezkozaren billa ibili ta Espainako guda nagusiak Leonera atzerritu ebenean?.

1.823ko Jorraillan San Luisen 100.000 guda semeak Angulemakoko aginduan Erdi Ugarte onetara aldatu ziranean, Mina euren aurka ez zalako ezer, Auñamendietan sasi eraso aldi bat egin eban, eta sasi gudarako bere jakituri andia erakutsiz borrokatzen egoala, erasoko alegin baten Frantzira sartzen egoala, zalditik jausi ta oso larri zauritu zan.

Bartzelonara aldatu eben, eta karlistaren aurka Uriaren babes antolatu eban.

VIIIn Fernando baiña al osokerizko legean ostera erregetzazko aulkian ezarri zan lez, ez eban euki zentzurik aurrera egiteak eta Monka Mariskalari sinatu bear izan eutson menperatuen agiria, Ingalaterrara atzerriratu.

Ingelesak, Espainako liberalaren askatasuneko gizandi lez artuta, Ingalaterran egon ziran VIIIn Fernandoren aurkako matxinatu guztien agintari biurtu zan, eta Frantziko errege aulkian, Orleanseko Luis Felipe ezarri zanean, Espaina indarka artu gure eban, Nafarroa, Aragon eta Kataluñatik sartuta.

1.830ean Minak Ingalaterra itzita, lenengo Parisera eta gero Baionara joan zan.

1.830ean Azaroaren 18an, Baionan egoala alde bietatik zirikatuta, Berako Nafar errian sartu zan, eta errealistaren eraso gogorrekaz ostera Auñamendiak aldatu bear izan eban, Kanbo, Burdeos ta askenean Frantziko agintarien begirapean Parisen bizitzen geratuta.

1.832an iges egin eban ostera Ingalaterrara, bertatik itsas ontzi baten Kadizera joanda.

1.833an Iraillaren 29an VIIIn Fernando il zan eta Maria Kristinak sarritan liberalarentzat agindu ebazan parkamenetik alboratuta geratzen zan lez, Ingalaterrara atzerriratu zan.

1.834ko udegoian ostera deitu eutsoen Nafarroako errege ordezkoa izendatu ta Iparaldeko guda nagusi lez Zumalakarregiren aurka borrokatzeko, eta goian ikusi dogu zelako astiñaldiak artu ebazan.

1.835ean Jorraillaren 13an Mina gaixorik eta oso nekatuta, bere agintaritzaren uztea eskatu eban.

1.835eko Urrillan Minak, Zumalakarregiren aurka artu ebazan astiñaldiak, zakelean euren minbiziagaz makal, ta bera guda agintaritzatik baztertuta egonda askatasunean egon arren, Mendizabalen jaurkintzan, ostera deitzen dautso Maria Kristinak karlistaren aurka egin dagien, eta guda nagusi kapitain lez, Kataluñako guda ozteakaz arduratu eben.

1.835eko Abenduan, Kataluñan arresiz ondo babestuta egoan Santa Maria del Hort santutegia inguratu eban eta kañoiakaz lortu eban menperatzea. Guda ekitaldi onetan Nogerak guda nagusiak zirikituta, il eban goian aipatu dogun Kabrera karlista guda nagusiaren ama.

1.836an Jorraillaren Iean Minak, bere agintaritza guztiaren uzte edo yaregitea eskatu eban.

1.836an Abenduaren 14an, bere borondatez Frantzira atzerriratzeko bidea antolatzen egoan bitartean, 24ko Gabon egunaren gabaz il zan Espoz eta Illundai ta Minatar Franzizko.

Esparteroren errege ordegotzan, Minaren emazte Begatar Juana Maria, bera baiño askoz gazteago izan zanai, Espoz ta Minako kondesa izendatu eben eta IIn Isabelen ume zaintzarako laguntzaille egin eben.

Begatar Juana Maria arduratu zan, bere senar Minaren izena bizirik aurrera eroaten 1.872an il zan arte.

Minaren izena, diputaduen lege etxean dago idatzita beste izen batzuen artean “Askatasunezko Gizandi lez”.

Bearrezkoa da emen itandu bat egitea:

Espozen edesti au ikusita, berak Nortasunaren gora bera, jakingo eban zelako edo nungo ABERRIKOA izango zan?.

5.10. Jauregi ta Jauregitar Gaspar “Gipuzkoako Biriato” ta “Artzaia” ez izenakaz esagutu zana.

1.791an Iraillaren 15ean Gipuzkoaren Urretxuko Billarrealen jai zan.

1.807an Urrillaren 27an Fontainebleau egin zan egiune bidetik, Espainak Napoleoneri baimena emon eutson bere gudalozteak peninsula⁽¹⁾ ontatik aldatu daitezcan Portugalen aurka borrokatzeko, eta Portugal mendetu ondoren iru zatitan banaduta bat Godoy “bakezko Printzeentzat” izan dadin.

Espaina ta Frantzezaren gudalozteak bereala mendetu eben Portugal, baiña prantzekaz egiune orren aitzakiarekin Bartzelona, Iruña ta Donostirekin geratu ziran.

1.808an Epaillaren 17an Aranjuezeko erritarrak Godoyren aurka matxinatu ziran.

1.808an Epaillaren 19an Asturiaseko printzearen alderdia gogor eginda, lortu eban erregetza, IVn Karlosek bere seme VIIIn Fernandoren eskuetan iztea.

Eta Murat prantzez gudal nagusia, bere gudalozteagaz Madrillen sartzen egoala, VIIIn Fernando madrillen sartu zan.

1.808an Loraillaren 2an gudal agintari batzuk guzti au ikusita, erritarrak alegindu ebazan matxinatu zitezcan, eta or emon jakon asiera Espainaren askatasunezko gudari.

1.808an Loraillaren 5eko bitartean Muratek, VIIIn Fernando alegindu eban Baionara joan edin Napoleonegaz alkartzeko, eta Napoleonek VIIIn Fernando beartu eban, Espainako erregetza bere aita IVn Karlosen eskuetan osterata itzi egian. IVn Karlos bardin beartuta, bere anai Bonapartetar Jose Espainako errege aulkian ezartzeko.

1.810ean Jauregitar Gasparrek maltzurkerizko gauza guzti oneik ikusita, beste sei lagunekin etxeari agur eginda, eiz-izkillu zar bi, zipa edo zizpolet bat⁽¹⁾, aizamakil bi eta artzai makil baten muturrean labana lotuta euki ebanagaz asi ziran prantzekaz zirikitzen sasi-gudari lez.

Gero ta aundiagotzen asi zan Gasparren taldea, eta Kantabro taldearen Azedo agintaria, Zumalakarregitar Tomas eta Etxaluzetar Bernardorekin alkartu ziran. Zumalakarregitar sasi gudaren idazkaritza eroanda.

(1) Peninsula = Erdi Ugarte.

(1) Zizpa edo zizpolet = pistola.

Jauregik ezagutu gure ebazan Euskalerriko lurraldeetan basa-gerlari ibili ziran taldeak eta bere lagunaregaz Espoz ta Ilundaitar Minarengana joan zan.

Jauregik, prantzez kapitan bateri kendutako ezpata oker eder bat emon eutson Espozeri, eta onek Jauregiren ekintzakaz lilluratuta, bere gizonai agindu eutsen lerrokatu zitezten, Jauregiri esanda gudari talde orreik ikuskatzeko.

1.812an Bizkaiko lurraldeetatik ibili zan, frantzezak itsas ertzean euki ebazan kañoiak ezereztuten.

1.812ko Bagillan, itsas ertzea zaintzen ibili zan Douglas Ingeles gudal nagusiak, Jauregiri laguntza eskatu eutson prantzezak Lekeitiotik botateko, Minarentzat guda tresnakin beteta kairan sartzeko itxaroten egon ziran Ingeles itsas ontziak, kai barruan ustu egiezan.

Jauregi Uriaren inguruagaz egin zan eta korbet ontzi batetik kañoi bat atara ta gaztelua ondo zigortu ondoren, bere kiputzekaz eraso eginda lekuagaz geratuz gain, sei kañoi eta gaztelua zaintzen egon ziran 400 frantzez gudariakaz geratu zan.

Jauregi egun batzuk geroago oartuta, prantzezak Billafrankara berreun gudari atxilotuta eroaten ebazala, eta atxilotuta eroaten ebazanak euren tiroakaz zauritu ez egiteko, labanakaz erasotuta askatu ebazan amalau izan ezik, aiek prantzezak il ebazalako borroka bitartean.

Jauregi, ogeitabat urtegaz eta iru urtean sasi gudan ibili ondoren, koronel izendatuta euki eben Gaztelako gortekoak.

Iru bider zauritu zan, lenengoa esku muturrean eta beste zauri biak bularrean, bietatik bat, gero Zumalakarregitar Tomaseri anka osatzen ibili zan Telleriatar Franzizko “Petrikilok” osatuko eutsona.

1.813an Jauregik, Prantzez gudari mezuaren eroan-ekarle bat arrapau eban, eta eroan ebazan mezuaren artean, Kaparelli gudal nagusiak Bonapartetar Joseri 25.000 gudari eskatzen eutson eskutitzagaz geratu zan, Kaparellik gudari orreik bear ebazala Espoz ta Mina Nafarroatik aldendu gura izan ezkeru esaten ebana.

1.813ko Dagonillan Jauregik, bigarrenez zaurituta egon zalako, ez zan egon San Marzialeko borrokan, nai ta bere mutillak goresleko merezimenduak irabazi.

1.813an Azaroaren 5ean, Jauregi oraindiño guztiz osatu barik egoala Bergarako Uria mendetu eban.

1.814an amaitu zan Napoleonen aurkako borroka, eta danak gogoratu arren VIIIn Fernando erregeak Jauregiri gudal nagusi egingo eutsola, onek sasi gudan ibili ziran guztiak saritu ondoren, ez eutson jaramonik egin Jauregiren merezimenduari, VIIIn Fernandok Kadizeko konstituzioaren aldekoa zala jakin ebalako.

1.815an liberalak eraginda, gudal nagusien ixil-joko ta matxintasun ugari sortu ziran VIIIn Fernandoren al-osokerizko jaurkintzaren aurka, 1.812an Epaillaren 19an gudal nagusiak Kadizeko gortetan atara ebezan konstituziozko legeak ezarri gura ebazalako.

Lenengoa Minaren aldarriketa, Jauregi beragaz bat eginda egoala, 1.815ean Iraillaren 19an Koruñako Erteyo erritik Diaz ta Parliertar Juanek egin ebana, eta ostean Bidal ta Lazy gudal nagusiak egindakoa.

Ortik aurrera, erregearen al osokerizko aldekoak Jauregiren atzean jarraikille ibilita, onek atzerrira joan bear izan eban.

1.820ko matxintasunean, Jauregi osterata itzuli zan Angulemako dukearen agindupean egon ziran San Luisen 100.000 gudarrien aurka sasi gudan borrokatzeko, bere betiko basa-gerlariaren trebetasuna erakutsita.

1.823an Giputz talde mobilkor bat ipini eutsoen bere aginpean eta Gipuzkoa ta Koruñatik borrokan ibili ondoren menperatuta, guda agintariai Frantzira atzerriratzeko aukerea emon eutsen guda-atxillo lez.

Jauregi, Mina eta beste guda nagusiak Frantzian atzerriratuta egon ziran, ainbat matxintasunezko azpi-joko asmatu ebezan VII In Fernando bere errege aulkitik kentzeko.

1.830eko Urrillan, Mina ta Jauregi peninsula onetan sartu ziran, Irun, Oiartzun eta Ernanioko erriaren mendiakaz geratuta, baiña aurkako eraso gogorra izan zan lez, osterata atzerriratu bear izan eben Frantzira.

1.833an Iraillaren 29an VII In Fernando il zanean, Espainia alderdi bitan bananduta geratu zan, liberalak Maria Kristinaren ordegoan "Askatasuna eta Isabel erregeña" ren ikurragaz, eta karlistak "Jaungoikua, Aberria eta Foruarenagaz".

Liberalak, Jauregiri deitu eutsoen Gipuzkoaren gogoko taldea agindupean artu egien eta sarritan ikusi dogu Minagaz batera Zumalakarregiren aurka.

1.834an Maria Kristinak bere garaipenaren merezimenduak ikusita, koronel baiño beste goragoko mailla bat (brigadier) izendatu eban.

1.840ko Uztaillan, 1.839an Dagonillaren 31n Bergarako saldukeritik ostean, liberalak garaipenduta, Jauregi Zelaiko Mariskala izendatuta euki eban.

1.844an Abenduaren 19an Gazteizen il zan, «Artzaia» ta Gipuzkoako «Biriato» ez izinakaz esagutzen zan Jauregi ta Jauregitar Gaspar 53 urte eukezala.

Gipuzkoako Aldundiak urte batzuk geroago, Billarrealeko eliz nagusian illobiratu eban bere azurrak, Espainaren aberritasunari egin eutsozan serbitzuagaitik. Noren Aberri, Guda-Nagusiak ta Europako diru zale aldekoak Laterritasunean ezarri gura eben Aberri barriari?.

Eta 1.893an Donostiko Udalak, kale bat ipini eban bere izenean.

5.11. Fernandez ta Kordobatar Luis.

1.798an Argentinako Buenos Airesen jaio zan.

1.820an Riegoren matxintasun aurka borrokatu eban.

Guda ikasketak egin eban eta 1.822an konstituzionalaren aurka borrokatu ondoren Frantzira atzerriratu bear izan eban.

Bertan egoala Angulemaren gudaletxean lerrokatu zan.

1.823an Angulemako dukearen agindupean egon ziran San Luisen 100.000 gudariekaz etorri zan.

Espainaren zori gaiztoko amarkadan diplomaziko arduratan, Paris, Kopenage, Berlin ta Lisboatik ibili zan. Eta denbora inguru onetan diruaren lapurketak edo eurakaz txarto ibiltarren, salakuntzak euki eban.

1.834an Espainaren ondorengo guda liberalaren alde lerrokatuta, Erdi Ugarte onen Iparraldeko gudaletxean zelaiko mariskalaren guda nagusi arduratan ipini eben.

Gero, Euskalerriko guda nagusi jaurlari kapitaiña Nafarroako erregearen ordekoagaz izendatuta, 1.835 eta 1.836ko urtetan Erdi Ugarte onen Iparraldeko gudaletxearen agin-

duan ipini eben eta Mendigorrian egin zan borroka latza irabazi ebalako, Mendigorriko markesaren izena emon eutsoen.

1.836an Madrilleko eguras-etxean sortu ziran eztabaidagaitik agintaritze itxita, Franzira aldatu zan eta bertan egoala, konstituzionalista ta karlistaren arteko irugarren alderdi bat antolatzen ibili zan.

1.840ko urtean, Lisboan il zan.

5.12. Narbaeztar Ramon Maria.

1.800eko urtean Granadako Loja erri txoan jaio zan.

VIIIn Fernando il zan arte ez eban gura artu ezeren agintarizarik.

1.834ko urtean liberalaren gudalozteetan lerrokatu zan eta karlistaren aurkako borroka askotan ibili zan.

1.836an Majazeite erriko borrokan Gomez ta Damastar Migel Santxori irabazi eutsen, Mendigorria ta Arlabaneko borroketan be ospe aundia artuta.

1.838arte, politikan sortu ziran burudun edo zentzunezko jaurkintz alde ibili zalako Esparteroren aurka, onek euken agintaritze uzteazo eutson eta erbestera joan bear izan eban.

1.843an neurritz-gaiñeko matxinatuen iraultzak bakeztuta, burutsu edo zentzudunezko jaurkintzaren itzulkera eta guardia zibillaren antolaketak egin ebazan.

1.844an gobernuko aolkularitzaren lendakaria egin eben.

Eta 1.845ean konstituzio barria aldarrikatu ebanean, Espainako Andia ta Balenziako Dukearen izen aundiakaz saritu eben.

1.844-1.851 urte bitartean Narbaezek jaurkitu eban Erdi Ugarte au eta “El Espadon de la Loja” esaten eutsoen berari.

Narbaezek, 1.848ko urtean, 1.857koan eta 1.866koan artu eban Espainako jaurkintzaren lendakaritzea.

1.854-1.856 urte biko aurrerakuntzaren jaurkintza ostetik, beste politikazko aldi barri bat zabaldu zan 1.868arte: “zentzudunkiaren itzulera, gudari agintearen goraldia, jauntxukiaren agerpena eta jaurkintzan Narbaezek ODonnelekin aldizkatuta egin ebazan txandak”.

1.865ean Jorraillaren 10ean, Narbaezek jaurkintza gogortu eban eta berak bultzatu eban San Danielen gabeko ertsalditasuna, aldizkariaren gaitzespena⁽¹⁾ eta diputaduaren atxilotasuna.

1.868an bera izan zan zentzudunen alderdiko lendakaria eta bere politikazko gogortasunak izan ziran errudun, sortu zan iraultzagaz IIIn Isabel erregetzatik kendu egien.

1.868an Madrillen il zan Narbaeztar Ramon Maria.

(1) Gaitzespena = censura.

5.13. Eta zerrenda lez aipatuko dodazenak.

- *-Lorenzotar Manuel.
- *-Sole Figeras ta de Benet ta de Fiballertar Antonio (Sola). Nafarroako errege ordea izan zana.
- *-Sarsfieltar Pedro gudal nagusia.
- *-Karondolet, kristino edo liberal gudal nagusia,
- *-ODOyletar Manuel,
- *-Osmatar Joakin.
- *-Goienetxe.
- *-Iriarte.
- *-Gurrea.
- *-Karratala.
- *-Lord Edwar ta Granbilletar Elliot.
- *-Latre.
- *-Klemente eta abar.

5.14. Alde bietatik ibili ziran gudal nagusi oneik, jaiotzezko erri edo aberriaren «baitazko eritzian» eukitako ulermenaren ondorioa.

Karlista guda onen edestiko zeatasunak ikusita eta berezko errigizartearen ulermenak psikologiko arloaren azterbidetik ikertu ezker, nastetasunezko arrazoi edo eritzi bidetik, oldozmen asko dira Nortasunaren ulermeneko «Baitan» eretxitu ta gero, okerreko asma-kuntzan agertzen diranak.

Edo ta arrazoi orren sorburua ikertuz, norkeriaren sasi jainko aldekoak guzurraren eragitez berezko erritarren «Baitak» nastuta, munduko giza seme alaba guztiak Nortasunik gabe, yopu batzango eritzian egindako aberri barrietan ardi talde lez ezarri gindez, edesti guztiko alegin gogorretan dabizela.

Kontuan artu bear dogu, menderatzailetasunezko ulermen ori eritzi lez artzen bado-gu, sasi jainko mende zale indartsuen eskuetan geratzen garela, eta beti ibiliko giñake Aberriak aldatzen, sasi jainko mende zale bakotzak, sasi jainkotasunezko norkerian daukien ikurraren ametsa bete egin gura daualako.

Mundu onen bizitza on bideratzeko, baleiteke asmakuntz orrean artean, batzuk bo-rondate onagaz egiten dabizela. Baiña, Jaungoikuak Izadi oneri bereztuta ipini eutsoezan legearen aurka?

Norkerizko okerkuntza orreik ain indartzu agertu orduko, munduko giza seme alaba-ren Baitak ulermenduta egon ziran ainbeste milla urte ariñago, daukagun gaiezko bizitza ez dala lur onetan irauteko, eta nai ta naiez, zor eskubidearen neurrizko epe labur bat daukiela.

Orduan, zergaitik onartu ez bereztasunezko Legeek agintzen deuskuna, jakinda abere-tasunezko Gizan, Lur, Aize ta Uraren ordezeko eskubideetan erperatuta daukaguzala?

European, norkeriaren sasi jainkotasunezko guzur au, erromatarren kaizar ametsaren-gandik datorrena da, eta berak maldaberan ekarten eban guzurra, K.o. laugarren gizaldian,

Kristau sinismen erlijio ederra katoliko alderdikidetuz ta erromatarren kaizartzagaz biak norkerizko legean baieztu ebenetik, guzurrezko lokatzartetan sartuta gagoz gaur arte.

Napoleon eta Karlstadako gudak sortuta, zeintzuk izan ziran gaztearen ulermeneko baldintzak, Euskal ta Gaztelar edo Espainol gazteak gudal nagusitasunera elduta, ainbat ezberdintasunaren ustezko eritzietan agertu zitezten?:

a).-Norkeriaren maltzurtasuna garaipentzeko alegiñez, karlista guda orreitar a eldu orduko, amaitu ezin dan odoljariozko gudan ekarri dogu edesti guztia, gizaren ulermeneko ikuspegia ongaizkatuz, gorriz margoztu egin ebana.

Orren esanaia, eskubidearen egia ta mendetasunezko guzurraren artean, borroka ugari ta latzak ekarri doguzela da, eritzi bi orreik zorro baten sartuta egon ezker o, amaibako eztanda utsa baiño besterik ez daualako sortzen.

b).-Yopuzko kolonigille denborak izanda ta Frantziko iraultzaren bidetik, berezko errien nortasunezko eskubideak ezereztuteko erabagi gogorrak artu ondoren, Europako guda bi orreik ez ziran izan besterik, opil gozo baten amaieran, gaiñean ipiniten jakon ginda antzera, European indarrez, joputasunezko mendetasuna ezarri, danok norkerizko erabagiaren agindupean bizi gindez an.

Egia da, Munduan egin diran borroka nagusiaren ostean, damu aundiak egon direla eritzi bien aldetik, egin diran sarraskiak ain gogorrak izanda, danak billurtuta, nor guztien baitak garbaitasuna eskatzen dauskuelako, eta atsekabetasunean errudun sendituta, Giza ta Gaiaren eskubideak eskatu doguz beti.

Antza baiña, borroka guzti orreik ez dabe erabakitzen eta gitxiago argitzen ezer, atsekabetasun oiek aienatu edo suntsitu egiten diranean, diru ta on biziaren lilluratasunezko eragipen bidetik, oster a joaten garalako norkerizko ekintzatar a, eta danak jakin bear geunke, LAPURRAREN bizitza dala ori.

d).-Inguru begi zabal ori begien aurrean eukinda, baten batek esango daust, zer egingo leuke orduko nekazari gazte batek bere onbeartasunean naita naiez Napoleonen aurkako borrokan lerrokatuta eta au amaituta bere ogibidea lortzeko dagoenean edo lortu ondoren?.

Erabagi oneri zentzun apur bat emotearren, gure orduko gizarte osoa kontuan artu bear dogu, norkeriaren menperatzailegaitik indarrez kontrolatuta egonez gain, eurak egi lez aurkezten dauskuzan guzurrezko arrazoien eragipenakaz nortasunean naastuz, gizartearen antolamendurako gaur lez bananduta agertzen giñelako, jakintsu, gidari, maisu, lege gizon emakumeetan, erlijioaren gotzai, apaiz lekaide lekaime artetan eta gizarte mailletan.

Geiago izan giñan eta gara, bealdekoak gara le esten dauskuenai JAINKO ZALE mailla guztietan, baiña goikoak norkeriaren maltzurkeri bidez, guda tresneritik asita, bear dogun on guztia kontrolatzen dabe eta bizitz oneitan oraiñarte, gaiak aurkeztu egiten dauskuzan aldakuntzaren kontrola daukenak, norkeriz jokatzeko sasi-irabazte osoa eukiten dau.

Guzti au ikusita, Euskaldun gudal nagusi bi aurkeztuko dotzuedaz, ikusteko, eurak zel an erantzun eutsoen JAINKO seme lez eukan BAITARI.

a).-Zumalakarregi ta Imaztar Tomas izan zan bat: On ek ez eban euki bildurrik, JAINKOA ta Euskal Aberriko egjaren alde jokatuta, jakin ebalako zer jokutzen zan an, eta borrokara eldu orduko irabazle urtetan eban, bere guda talde osoa Nortasunduta joaten zalako borrokara, naita etsai gudalozteak aundiagoak izan.

b).-Bestea, Espoz ta Illundai ta Minatar Franzizko, lenengo Napoleonen aurkako aldian, garaipenduta urten eban ia borroka guztietatik, Euskaldunakaz Eusko Nortasunaren sinismenean borrokatzen ebalako.

Beste gauza bat agertu jakon, bere Aberriko Nortasunaren aurka, atzerritar maltzurreen borrokatzen ebanean.

Len, bialtzen ebazan gualozte aundi orrein gudariak, borrokan ibili ziran atzerritar lurraldea ezagutu ez gain, ez ziralako euren Nortasunaren egizko lurraldeak babesten ibili, eta gualoztearen agintariak egi lez esaten eutsezanak, gudariak ikusten ebenagaz geineta-riko baitan ez ziralako egokitzen, ardura gitxigaz borrokatzen ziran.

Bigarren, Espozek bere ogibidea aurrera eroatearren, jakinda atzerritarraz bere anaia- ren aurkako borrokan ibili zala, bere baitaren lotsak minduta, Espainol gorteari Nafarroan borrokatu barik, A Koruñara borrokatzen bialdu egiera eskatu ebenean.

A ta guzti, Espainako agintaritzak, Espoz ostera ekarri eban Euskalerrira, eurak ez ziralako gai izan Euskaldunak menperatzeko, eta atzerritarraz bere anaia- ren aurka borrokatu zanean, nai ta Jauregi Artzaia esaten eutsoena ta beste Euskaldun batzuk lagun euki, emen zikindu ebazan ararte irabaziko ospe guztiak, bere ulermeneko baitan aitu ezinik asarratuta, Lekarozeko erritarrak bosgarrenka berezitu ta tiroso ilda erria erre, ta Karrera karlista gual nagusiaren ama tiroso ildako astokeriak egin ebalako.

Egia da JAINKOAREN LEGEAK etsai asko ta aundiak daukazala, eta borroka orre- tan norkerizko zaleak euren egizko arrazoiakaz sortzen dabezana naste borrasteko lege bide- tik, bizirik irauteko edo ta ogibidearen billa, ez gara arritu bear gazte batzuen alde bat edo bestean jokatzegaz, beartuta egiten ebalako.

Borrokan ibiltzen ziranean, alde batek edo besteak gazte gudariak arrapau egiten eba- zanean, bakotzaren taldetan ipinten ebazan borrokalari. Eta euren egoera ori saltzailleak izan ziralako zan?.

Gure Batzarraren jabetasunezko denboratan askatasunean bizi bagiñan be, norkerizko maltzur- tasunari alboratu ezinean eta Euskalerriko Ego aldean gure jabetzak Espainako erregearen eskuetan ustegabez geratu ziranetik, berarekin egiune bidetik egiten genduzan itzarmen orreikaz, Euskaldunak Jaun-errege bikoteko naste orregaz, beti ibili gara anai arteko borrokan.

-Orregaitik ez gara arritu bear, gizonak norkeriz edo ogi bidez beartuta bizirik iraute- ko, alango aldaketak egiten dabezenean.

Eta gitxiago apentza edo asperkunde lez artu, basakerietan ez gindezan ibili.

-Bizitz onetan gaur ikusten dogun lez, euskaldun guztien nortasunezko egokitasunak ez dira bardiñak..

Gure azkeneko 2.000 urte edestiko ibilkeran, euskal-err-ilez daukaguzan eskubidearen etsaiak, guda- indar eta guzurrezko arrazoi-maltzurraz, euren zauriak egin dabezelako gure nortasunezko gorpuan.

-Ortxe dago gure siñis-bidearen arrazoizko lana, gure euskal gorputzan nortasunezko zauriak sendatzeko.

-Eta etsaiaren guzurrezko lege bidetik gaur alderdikierietan banatuta aurkitzen ba gara be, euskal nortasunaren egia ipini bear dogu «elburu» danon ulermenetan, naste edo oke- rezko zauri orreik osasundu daitezana.

-Ni baiño euskal nortasun aundiagoko zarragoari, askotan entzun dautsiet esaten: «egiak askatuko zaitue» eta berba orreik, euren berezko esanean artu bear doguzenak dira.

-Zumalakarregigaz ikusi dogun lez, euskaldunak, siñesmeneko elburu bidez alkartuko ba giña laster lortuko geunke Euskadiren askatasuna.

Euskaldun bakotzak bere neurrizko ulermenean, maite dogulako gure izatasunezko Euskalerra.

-Gaiak, aurkezten dauskuzan bere aukereak, norkerizko indar aundienean ibilita be, ez daukalako indar eta zer egiñik, arrazoi ta maitasunaren sinismeneko indarraren aurka.

-Mundu onetan, jaungoikuak nortasundutako legearen aurka, ez dau aurkakorik, eta gitxiago eragille on-lez, euskal ardurak maitasunezko zentzunean erabilten badoguz.

-Geiago: bizi garan gizaldi au, zor-eskubideko ardurean sartuta gagozan guzurrezko lo-katz onetatik urteteko, eta amiltegiaren aurrean kokatuta gagozelako aurrera ezin eginean, nai-ta nai-ez, gaia, giza eta errien eskubideak berrezkuratzeko denborak eldu diralako da..

-Gizaren eragilletasunezko arduran beartuta, norkeriaren zentzun bako lapurkeritik urten bearrean aurkitzen gara, eta orren itzulpena: «nortasunaren zentzun aundiko aldiak kokatuta gagozela» esan nai dau.

-Euskalduntasunak, nortasunezko jabetasunik ez daukala esaten dabe espaintarrak.

Bai?.

Atzean geratuko ote gara?.

5. Zatian.

1.– 1.835ean Bagillaren 25ean Zumalakarregi il zanetik, edestiaren aria osterata artuta.

1.835ean Bagillaren 26an Vn Karlos, Bilbora urbildu zan gertatzen zana ikusteko, eta urrengo lau egunetan be iraun eben Bilbo bonbakaz erasotzen.

Vn Karlosek Zumalakarregi il zanetik, Gonzalez ta Morenotar Bizente izendatu eban Euskalerriko gudal buru nagusi lez.

1.835ean Bagillaren 28an Frantziko errege Orleanseko Luis Felipek, Espainako egiumeari erantzuteko, Argelian egon zan atzerritar lejiñoari peninsula onetara aldatu edin agindu eutson. Talde bietatik, Ingelesarena izan zan aundiena.

1.835ean Bagillaren 30ean, Portugaleten egon ziran liberal kristino gudal nagusiak, Latre, Espartero, Klemente, Oraa ta Lekunberritar Martzeliño, La Hera eta beste batzuk batzartuta, Espainako goiko aginduari jaramon egin barik, eurak erabagi eben legorreko bidetik, Bilbon inguratuta egon ziranai laguntzen joatea.

1.835ean Uztaillaren 1ean Erasotar Bizente Franzizko gudal nagusi karlistak, Bilboko ingurutasunari izten dautso, Esparteroren agindupean agertu ziran Latre ta La Heraren liberal guda indarrak, aundiak ziralako.

1.835ean Uztaillaren 4an Fernandez de Kordobatar Luis, oraingoan peninsula onen Iparraldeko liberalaren gudal buru nagusi lez sartzen da Bilbon.

1.835ean Uztaillaren 16an, Erriberriko merindadean Arga ibaiaren ezker aldean dauan Mendigorriko erriaren Egoaldean, ararte ezagutu zan aundienetariko borroka egin zan, Fernandez de Kordobatar Luis liberalaren agindupean egon ziran 36.000 gudariak, astindu gogorra emonda Gonzalez ta Morenotar Bizenteren 18.000 gudari karlistai, Vn Karlos bera be estukuntza aundiekin iges eginda.

Zumalakarregiren eriotzetik asi eta borroka onen osetik geiago, Karlistak maldaberen asi ziran Vn Karlosen gudaloztea banatzen asi zalako.

Karlosen gortekoek Gonzalez ta Morenotar Bizente gura eben agintari lez, eta gudariak Eraso edo Maroto gudal nagusi lez.

Eta aurrerantzean, sortutako naste onen bidetik amaituko zan Euskal Foru Legearen borroka.

Bai ta edozein gauza guztiaren gaiñetik, Euskal luraren babes eta Euskal gudariak euren lurretatik ez urtetea.

Ortik aurrera karlisten ekintzak beste Euskal arazo barik, euren Espainol erara aldatu ziran "Antziniatar Alderdia"ren izen barria artuta (Comunion Tradicionalista), eta Euskal gudarien biotzak nai ta guda gogorak emendik aurrera euki, galduta ibili ziran, areik eta 1.839an Dagonillaren 31ko ondamenara eldu arte.

Peninsula onen Iparraldeko Liberalaren gudaloztea une onetan, 120.000 gudarien kopurukoa izan zan, euren gudalozte ordeakaz gainditu ebalako.

1.835ean Dagonillaren 11n Marotok Arrigorriagan, Esparteroaren taldeari irabazten dautso.

1.835ean Iraillaren 2an, karlistak La Puebla inguratu eta ortizik Gazteizen sartzeko Los Arkosen egin zan borroka, Fernandez de Kordobatar Luis liberalak irabazi eban, il asko egonda alde bietatik.

1.835ko Urrillan karlistak, Egiatar Nazario egin eben Euskalerriko gudal buru nagusia, Gonzalez ta Morenotar Bizenteren orde. Maroto ta Egiatar Nazarioren artean eztaibadak gogortzen asita.

1.835ean Urrillaren 27an Urizarreko mendi katearen azpian Gebaratar gazteluaren iguruan egin zan borrokan il asko egonda ez eban irabazi inok.

Karlistaren indarrak Egiatar Nazariok bideratzen eban. Eta liberalaren indarrak Fernandez de Kordobatar Luis.

1.835ean Azaroaren 15ean Kordobak osterara sartzeko da Zirauki ta Mañerun.

1.835ean Abenduaren 10ean Kordobak, Arabako Arriñez errian asita, 250 kilometruetan 60 babes arresiakin bata besteagaz lotuta egongo ziran esparru baten barruan anbartu gura eban karlistak, Gazteizek euki eban 20.000 gudariak apurka apurka Añamendi ta itsasorantza baztartzeko.

Baiña, guda bidez agertu ziran ekintzakaz, ezerezean geratu zan arresizko ingurutasun ori.

1.835ean Abenduaren 17an Egiatar Nazario karlista gudal nagusiak Getaria ingurutzeko dau.

1.836an Urtarrillaren 3an Kordobak, lortu eban txapelgorriak Elorriaga, Arkaute ta Ilarraza erriakaz geratzea eta pozez beterik Arlabanerantza joan zan.

1.836an Urtarrillaren 16-17an Arlabaneko borroka.

Araba ta Gipuzkoaren bitartean dagoan Arlabango mendia, Egiatar Nazarioren agindupean ta Billarrealta Brunoren laguntzagaz karlistaren mende egoan eta nabarmeneko leku ortatik kentzeko, Fernandez de Kordobatar Luis liberalaren guda buru nagusia asi zan prestuten Britaniaren ordezeko lejiua Lazy Ewansen agindupean, Frantziko lejiua Bernel agindupean eta Esparteroren aginpean egon ziran batalloi batzukaz.

Liberalak iru lekutik bananduta eraso egin eben eta mendiaren bizkarregaz egin ziran, baiña 18an alde egin bear izan eben euren lerroetan Espartero zaurituz gain 600 il euki ebazalako eta karlistak 300.

Loraillaren 22an, Fernandez de Kordobatar Luis Esparteroren laguntzagaz, ostera saiatu ziran Egiatar Nazariok eta Billarrealta Brunok artuta euki eben Arlabaneko mendi ori, baiña 26an ostera itxi bear izan eben alegiñ ori, euren lerroetan ikaragarritzko zarraskia euki ondoren, Narbaeztar Ramon Maria koronela, politikan gero Esparteroren aurkakoa izango zan guda nagusia bertan zauritu zalako.

Iñok ez eban irabazi borroka au, alde bietan il asko eukinda.

Egiatar Nazariok borroka orren ostean, Balmaseda ta Merkadilloko errien babesak ezereztuta askatu ebazan liberalaren menpetasunetik eta Durangora joan zan bere gudaletzagaz.

1.836an Loraillaren 5ean Donostiko borroka.

Sagaztibeltzaren karlistak, 1.835eko askenetan asi ziran Donostia inguratzen.

Donostiarrak, Fernandez de Kordobatar Luiseri eskatu eutsoen guda indarrak, Donosti karlistatik babesteko eta onek ingelesaren lejiua bialdu eutsen.

Sagaztibeltzak Egiatar Nazariori eskatu eutsozan guda indarrak, baiña goian ikusi dogun lez Arlabaneko ingurutan 26arte Fernandez de Kordobagaz borrokan ibilita ezin eutson laguntzarik bialdu.

Ingelesak arrotuta itsas ontzitik kañoiakaz eraso eutsen karlistari eta auek zabaldu bear izan eben ingurutasuna.

Iñok ez eban irabazi borroka au, karlistak baiña borroka onetan asko galduta, Sagaztibeltza Euskaldun guda nagusia il zalako.

Emen saiatu ziran Tutortar Frantzzezak asmatu ebazan “Karkazak”⁽¹⁾ esaten eutsenai, muturrean bonbak eroaten ebazan lenengo misil edo bolanderak⁽²⁾.

1.836an Uztaillaren 2an Kordobak azkenean, Ondarribia berrezkuratzen saiatu zan, uts galanta eginda.

1.836an Uztaillaren 19an, fernandez de Kordobatar Luisek, ainbeste alegin ustel eginda gero, beren agintaritzaren uztea eskatu eban.

1.836an Dagonillaren 12ko gauan Madrilleko eguras etxean⁽³⁾, eta Barrios-tar Manuel-ek Mendizabal guda nagusien itxurara⁽⁴⁾ antolatuta, sarjento ta lerro-buru gudariak, Garzia-tar Ijinio, Gomez-tar Alejandro, eta Lukas-tar Juan sarjentoagaitik bideratuta matxinatu ziran, eta Maria Kristina-ren gelatan sartuta, onek bildurrez sinatu ebazan aurkeztu eutsezan agiriak, eta ekintza orregaz ostera aldarrikatzen dau 1.812an Kadizen ezarri zan konstituzioa. Foru Aldudiko Euskal agintaritzak ezereztuta eta euren konstituziozko legeak ezarrita.

Matxintasun ostean, Maria kristinak bere koiñatu Vn Karlosegaz berba egiten dau, eta gudari urten bide bat emoteko bere alaba Isabel Karlos-en ondorengo semeagaz ezkontzea aurkeztu eutson. Eta izen zerrenda bat, bere alabari laguntzen ibili ziranai parkamena emoteko.

(1) Karkazak = su-lerkai baten antzekoa. (2) Gaur, misil ugari jaurtitzeko dagozan tresnaren antzekoa. (3) Eguras-etxean = La Granja. (4) Biok izan ziran Kadiz-ekoak eta masoi-biltzar batekoak.

1.836an Dagonillaren 30erako Vn Karlosek, Maroto izendatuta euki eban Kataluña-gudal nagusi, eta agintaritza artzeko, Nuriatik aldatu ebazan Añamendiak.

Marotok, ainbeste bider galtzaille urten ondoren, gudalozteak Royo gudal nagusiaren eskuetan itzi ebazan, bera Frantzira aldatuta, Vn Karloseri Kataluñaren egoera txarra adierazteko aitzakiagaz.

1.836an Urrillaren 5ean Frantzira aldatu zan Maroto, eta Eynako erritxoan 21n oiñezko gudari talde azkarrak arrapatu ta Toursen atxilotuta, iges egitea lortu eban Burdeosera elduta.

1.836an Urrillaren 15ean, beste errege agindu bategaz 1.823ko konstituziozko legeak ezartzen dabez lurralde guztietan.

1.836an Urrillaren 28an Marotok, Vn Karlosen ministru Errori idazten dautso esku-titz bat esaten, zelan, bereala ipiniko zala bidean karlistaren gudaltegi nagusira joateko.

1.836an Azaroaren 14an Erro ministruak Durangotik, Marotori erantzun eutson: Vn Karlosen agindua zala, egon zan leku bertan irauñ egiala, arek eta Kataluñan sortu ziran gauzak ta bera Frantziko lurraldera zergaitik aldatu zan argitu arte.

1.836ko urte onetan, karlistaren gudak, Kataluña, Aragon eta batez be Vn Karlosen jaurkintza Euskalerrian kokatuta egoalako, emen egin ziran ia geieneko borrokaldiak, eta estukuntza au apur bat lazaitzeko, Vn Karlosek peninsula onen lurralde guztietatik zabaldu zitezen borrokak, gudaldi edo zirikituzko ibillaldiak egiezan agindu eutsezan bere gudal nagusiai, eta guztietatik luzeena ta aipatuena Gomez ta Damastar Migel Santxok egin ebena izan zan.

Bederatzi zirikituzko ibilladi egin ziran lenengo karlista borroka onetan:

1.834an lenengoa, Garziatar Basiliok egin ebena.

1.835ean bigarrena, Garziatar Basiliok egin eban bigarrena.

1.835ean, Gerge ta Yaniztar Juan Antoniok egin ebana.

1.836ko Bagillan, Garziatar Basiliok egin eban irugarrena.

1.836an Iraillaren 20an Gomez ta Damastar Migel Santxok egin ebana.

1.837an Loraillaren 24an Vn Karlos erregeak egin eban zirikituzko ibillaldia.

1.837an Uztaillaren 24an Zaratiegik egin ebena.

1.837-1.838 urte bitartean Garziatar Basiliok egin eben laugarrena.

1.839ko Epaillan Negrik egin ebena.

Zirikituzko ibillaldi guzti oneik, azpiko berdintasuna euki eben, ibili ziran Uri guztietatik liberalaren gudalozteak atzetik eukezala, ezerezean gelditu ziralak.

1.836an Iraillaren 20an, Gomez ta Damastar Migel Santxo karlista gudal nagusia Bagillako illean Amurriotik 2.700 gudari ta 180 zaldunekin urtenda, Asturias, Galizia, Andaluziatik⁽¹⁾ agindu eutsoen zirikituzko ibillaldia⁽²⁾ egien eta itzulkeran mantxako-gaztelaren San Kristobaleko ibarrean Billarbledora eldu zanean liberalakaz aurkitu ondoren, beren bizitzako astindu aundiena artuta Euskalerrira itzuli zan. Gomez ta Damastar Migelek borroka orretan 2.000 su izkillu, tiroiñ asko eta ia zalduneko guztiak galdu ebazan. Eta Andaluziatik aginduz kanpo egin eben ibilbideagaitik epaituta, epaiketa ori luzatu egin zalako lenengo karlistaren guda amaituarre, ez eben artu iñungo zigorrik.

(1) Aginduz kanpo egin ebana. (2) Zirikituzko Ibillaldia = expediciones militares que se hicieron para desahogar las incesantes luchas en Euskalerría y incrementar la afinidad con el karlismo allí por donde desarrollaban esta acciones.

1.836an Urrillaren 15ean, erregearen agindu baten bidez 1.823ko gobernuaren erabagia ezartzen da, gure Foru Legearen askatasunak barriro ezereztuta.

1.836an Urrillaren 23an karlistak bigarren ez inguratzen dabe Bilbo.

1.836an Azaroaren 2an liberalak, Portugaletetik urtenda Bilbora sartzen alegintzen dira.

1.836an Azaroaren 7an, Egiatar Nazariok, Desierto, Lutxana, Arriaga, Kaputxinos, Banderas, San Mames eta Burtzeña artzen dauz.

1.836an Azaroaren 7-16 eguneko bitartean Egiatar Nazarioren indarrak, Esparteroenai atzeratuaz egiten dautse, areik eta 25ean Esparterok Lutxanakoa irabazi arte.

1.836an Azaroaren 14an Vn Karlosen Erro ministruak, Marotori Durangotik erantzun eutsen: Karlosen agindua zala, egon zan leku bertan irauñ egiala arek eta Katalunian sortu ziran gauzak eta bere Frantziaren lurraldera zergaitik aldatu zan argitu arte.

1.836an Abenduaren 1-25 eguneko bitartean, liberalak Esparteroren agindupean Portugaleteko gualtegietatik asita, karlistak Bilbo bigarreneko inguratuaren alditik askatu ebanean esaten jago "Lutxanako" borroka.

Denboraldi txarragaitik, borroka luze ta latzak izan ziran oneik, liberalak 3.700 gudari eta karlistaren aldetik 2.300 illak eukinda. Askenean, Esparteroren agindupean egon ziran liberal gualozteak goizeko 9retan Bilbon sartuta. Esparterori borroka au irabazteagaitik, "Lutxanako kondea" izendatu eben.

1.836an Abenduaren 29an karlistak, Borbon ta Braganzatar Sebastian Gabriel errege semea izendatu eben gual buru nagusi lez, Billarrealta Brunoren ordez.

1.837an Epaillaren 10-16 egun bitartean, Sebastianar Gabriel errege semeak, bere aginduan egon ziran karlistaren indarragaz, Lazy Ewans ingeles liberalaren indarrak, aibat borroka latz bitartean menperatzen dauz Oriamendiko borrokan.

Emen il ziran gudari ta agintari ingelesak, Urgulleko mendian "Ingelesaren Ortu Santuan" illobiratuta dagoz.

1.837ko Jorrail onetan karlistak, Zumalakarregik 1.835eko urterarte lortu ebazan lurraldeetan baiño ez eben agintzen.

1.837ko Jorraillatik, egoera larrituten joan jakon Karloseri, Europako diru etxetatik ebagi eutsezalako diru-iturriak eta liberalak Bizkaia, Gipuzkoa eta Arabako trenbidei marra baten antzera moztu egiten eutsezalako bideak, beren gudarien janari eta gudarako bear ebazan tresneriekaz elikatzeke.

Eta aurkeztu jakon estutasunezko egoera larri onen arrazoia, Vn Karlosek antolatuz eta Loraillaren 15ean asita, Espainatik egingo eban erregearen gud-aldi edo zirikituzko ibillaldia izan zan, Iparraldeko lurra gudu indarrez murriztuta itzi ebalazako.

1.837an Loraillaren 15ean asi zan antolakuntza onegaz, eta 16-17ko egunetan Vn Karlosek 12.000 gudariak Arga ibaia aldatuta, Aragoiko bidea artu eban, eta bidean Kabreraren gualozteak indarrak aundiagotuz, 24an goizeko 10etan Ueskan egon ziran, bere itxaropenean gero Kataluña, Balenzia eta askenean Madrillen sartuta In Isabel erregetatik kenduta, bera errege aulki orretan ezarrita, zirikitazunezko errege ibiltasun ori amaitutzat emoteke.

Vn Karlos Ueskan egonda, guda indarrak bere seme-ordearen Sebastianar Gabrielen agindupean euki ebazala, agertu ziran liberalaren indarrak, eta karlistak borrokan asita

liberalaren Frantziko atzerritar lejiua ezereztu eben, 1.000 liberal gudari il ta zaurituen artean amaituta borroka au karlistaren alde. Karlistak guztiz, 400 inguruko zauritu ta il eukiko ebezan borroka onetan.

Arrigarizkoa emen ikustea da, alde bat edo besteko gudariei oiuka limurkerizko berbak esanda, zelan aldatzen ziran gudalozte batetik bestera, eta bai atxilotuta geratzen ziran gudariak, etsai gudalozteagaz zelan borrokatzen ziran.

Euskalerrian izan ezik, zalantzazko gauza oneik sortu zitezen, aldaketako ekintza oneik ez dabe esango, Espainolaren gudari artean iñork ez ebala jakin nun egoan arrazoia?.

Vn Karlos Ueskako borroka onen osetik, eliz-trozel edo zerupean sartu eben eleizara, eta “Te Deuna” abestuta Barbastrorantza urten eban.

1.837an Loraillaren 16an Vn Karlosek zirikitazuneko ibillaldi orregaz, bertoko indarrak murriztuta itxi ebalako, Espartero Oartzunen sartzen da.

1.837an Loraillaren 17an Esparterok Irun artzen dau.

1.837an Loraillaren 18an Esparterok Ondarribi artzen dau.

1.837an Loraillaren 24an Esparterok, Ernanin sartu zan.

1.837an Lorailaren 24an Ueskan, Borbon eta Parmatar Sebastian Gabriel errege seme karlista guda nagusiak Iribarreneri irabazten dautso, Iribarren liberal guda nagusia bertan ilda.

1.837an Loraillaren 29an Esparterok Andoain artzen dau.

Baiña alde biak emen geraldin bat egin bear izan eben, ainbeste borrokari eusteko diru ta janariaren ezean agertuta, gudarien matxintasunak agertu ziralako

1.837an Bagillaren 2an, Sebastianar Gabriel karlistak bere gudalozteagaz, Oraatar Martzelinoren liberal indarrak Barbastron menperatzen dauz.

1.837an Bagillaren 4an eskozezak matxinatzen dira eta Ernanin sartuta, matxintasun ori Ingeles ta Espainolaren gudalozteetan zabaltzen da. Euskal Aldundietan bardin antzera sortuta, gudarien artean ezin ebalako janari, jantzi ta tresneriak banandu bear ebezan neurrian.

1.837an Bagillaren 4an liberalaren jaurkintzazko ministruak antolatuta, beste azpikarizko antzezleri bat sartzen da karlistaren antzokian, Abinaretatar Eujenio, eta bera arduratu zan Baionatik azpiko mezuetan, karlistaren erabakiak liberalaren aldera bialtzen.

1.837an Bagillaren 28an, aurrerakuntzazko konstituzioa aldarrikatzen da, bere mian ez ebana ekarten beste gauzarik, 1.812an egin eben Kadizeko menpetasuneko konstituzioa Fuegoakaz eraberritu edo mozorrotuta agertu baiño.

1.837an Uztaillaren 15ean Txibako borrokan, Oraatar Martzelino liberalaren indarrak, Sebastianar Gabriel errege seme-ordearen agindupeko karlista guda indarrak menperatu eban, karlistak urten ebenetik, antolamenduzko prestakuntzan ardura gitxigaz asita, Zinka ibaia aldatzen egon ziranean, kañoiak estukuntzaren premiñagaz ibaiaren beste aldean itxi eta aurrera egin bear izan ebalako.

1.837an Dagonillaren 17an, Almansako guda taldea ta Zurbanoren basa gerlari liberalak matxinatu ziran, eta Gazteizko Urian sartuta, Gonzaleztar Liborio orokorrezko agintari komandantea, Royotar Blan kapitaiña, Lopezatar Ramon guda agintari nagusia beste agintarietaz, Kanotar Diego Aldundiaren orokorrezko diputadua, Arandiatar Manuel diputadua eta Aldamatar Jose lege gizona, gobernuko aldizkariaren zuzendaria izan zana, il eban.

Emen amaitu bear eben guda au, baiña iñork ez zan ausartu alangorik egiten.

1.837an Dagonillaren 24an Uranga karlista gudal nagusia Urizarreko mendi kateagaz egiten da, bere bideak Errioxako erri ibilbidearen ardatzak izan da, garrantzi andikoak ziralako.

1.837an Dagonillaren 24an “Villar de los Navarros” erritxoan, Borbon eta Braganzatar Sebastian Gabrielen indarrak, Buerensen liberal indarrak menperatzen dauz.

1.837an Dagonillaren 26an Iruñian, Uriaren babeslari liberal gudariak matxinatzen dira, Sarsfieldtar Pedro ta Mendibil gudal nagusiak ilda.

1.837an Urrillaren 28an Esparterok Bribieskatik, Espainako gortekoai jakin arazian ipini eutsen, gudarien egoera txarra izan zala, diru, janari eta jantzirik ez ebalako euki, Eboko Miranda errian geratuta, eta gudarien artean zuzentasunezko araupea ezartzeko, 30eko egunean Zeballos eta Eskalera gudal nagusien ilketan kide izan ziren artean, 10 gudari artuta tiros il ebazan.

Eta egun batzuk geroago Iruñian, Sarsfield gudal nagusia il ebalako ordain edo mendekaldi lez, Iriartetar Leon koronela, Barrikat tar Pablo komandantea eta beste 8 sarjentu tiros il ebazan, Nafarroako askatasuna aldarrikatzen alegindu ziralako aitzakiarekaz.

1.837an Iraillaren 14an Andoaingo borroka.

Iraillaren 12an Vn Karlos Madrilleko ateetan zirikituzko ibilladian egoala, ODonnellek Donostitik urten da, Ernani ta Urnieta erasotu ebazan, karlistak Orio ibaia aldatuta Andoain ingurura joanda.

Liberal indarren aurrerakuntzan, ingelesaren ordezko lejiñoak 120 baserri baiño geiago erre ebazan.

9 eta 13garren egun bitartean talde biak ibili ziran bata besteari zaintzen, eta karlistaren Uranga gudal nagusia oartuta, Nafarroatik urten eban bere gudaloztea babesteko.

14an Noainen borrokatu ziran eta sarraski aundia egon bazan be, andiagotu egin zan, baserriarrak karlista gudariakaz nastean, ingelesak ilten asi ziran orduan. ODonnell bera be, ozta ozta iges egin eban.

1.837an Iraillaren 12an erregearen zirikituzko ibillaldia Madrillera eldu zan, baiña baleiteke Espartero urbil egoalako, edo ta Maria Kristinak len Vn Karlosegaz egiune baten ibili bazan, orain ez ebalako bear, Iraillaren 14an Vn Karlosek Madrilleko erria ganora barik itzi eban bertan eta 1.837ko Urrillan Euskalerrira itzuli zan zirikituzko ibilbide ori amaituta.

Karlista gudariak ondamen lez artu eban ekintza au, eta erritar nai gudari artean eztaidak sortu ba ziran be, danak itxitasunera bideratuta geratu ziran guda amaitu arte.

1.837an Urrillaren 25ean Vn Karlosek, Artzeniegako aldarrikapenagaz amaitu eban zirikituzko ibillaldi ori, eta bere alde egon ziran jakintsuen artean artegatasun edo giro-tzarrean itxi ebazan.

Geiago artegatu ziran, Zaratiegi ta Elio gudal nagusiak Artzeniegako espetxean atxilotu ebazanean, Kabañas Karlosen guda-ministrua agintaritzatik kendu, Billar gudal nagusia erbesteratu, Morenotar Gonzalez orokorrezko gudaloztearen buruzko agintaritzatik kendu eta Borbon ta Parmatar Sebastian Gabriel erregearen seme ordea bazartuta, euren ordez Negritar kondea, Granadako dukea eta Etxebarriatar Juan apaiza ipini ebazanean agintari.

Erregearen zirikitazuzeko ibilbide onek, guda agintari nagusien artean ez eban sortu edo zabaldu, banaketak, iskanbillak eta bekaizkeriak baiño besterik ez, gero 1.839an Martoren saldukeri bidez, guda nagusien tiroz ilketetan amaituko zana.

1.837ko Azaroan Muñagorri, Espainaren gobernuko leinakari Bardaji Azararengana bere "Bake ta Foruen" asmoak aurkezten joan zan Madrillera, eta onartu ondoren, Bardajik millo baten lauerleko saria emon eutson, asmo ori aurrera eroan egian.

1.838an Urtarrillaren 26an Cabrera ta Griñotar Ramon karlista guda Nagusiak, ostea berrezkurutzen dabe Morella, Portillotar Bruno liberal jaurlarien eskuetatik.

1.838ko urte asi onetan Menkos liberal gudu nagusiak, bideak zabaldu eutsozan Muñagorri, Toreno kondeak ezagutu egian bere "Foru ta Bakezko" asmo ori.

1.838an Otsaillaren 3an errege agindu batek, Bizkaia, Gipuzkoa eta Arabako Aldundiak lengoratu egiten dauz. Amarrukeria edo azpiko joko bat baiño besterik ez zana izan, Euskalerrian egoan gizarteko naste borraستا bertakoak konpondu egiezan. Eurak munduko indar eta denbora gustia euki ebalako fazizta mendeku orreik ezartzeko gure Euskalerrian

1.838an Jorraillaren 18an Muñagorri Berastegitik, Gipuz eta Nafarrantzat bere "Bake ta Foruen" aldarrikapena egiten dau, Euskaldun Foruak Vn Karlosen ondorengo inguruetatik banandu dagiezan, eta agintari barri mendean, Euskal Foruak zaindu gengezan.

Muñagorriren aldirrikapen onek, urduritu ebazan karlistak eta liberalak, bere nastezko mezu orrek, karlistarengandik aldentzea eskatzen ebalako eta liberalai, eurak ezereztu gure ebazan Euskal Foruak, eukezan Lege Zarreko izatasunean iztea eskatzen ebalako.

Muñagorri liberala izan zan, eta Euskaldunai eskeiñi euskun "Bake ta Foru" ori, nastezko sare-arteko txebera bat baiño ez zan izan, guda amaituta, bera bere aberastasuneko aukeran aurrera egiteko eta Euskaldunak ezereen aukera barik, Espainol menperatzaillekaz konpondu gindezan.

Dana dala, Euskaldunentzat biak izan ziran sare-arteko txebera aundiak, Europako liberalagaitik erabakituta egon zalako gizartearen eskubide guztiak ezereztutea, eurak ezereen eragozpenik gabe, Norkerizko sasi-jainkotasunean irauteko.

Ala gaur, besterik ikusten al da?

1.838an Loraillaren 7an, karlistaren guda lozteetan matxinatzen asita, Uranga karlistaren guda nagusiak idatzi eban: "Lizarrako 5º taldean, aurrerantza doaz matxintasunezko surmuruak eta gudu alkatari, euri ordaindu dagiotzezala zor jakiezan lan sariak eskatzen dautse, guda elkarrea ilteko keiñuan".

"Talde guztiak egoera bardiñean dagoz eta Lizarrara etorri gura izan dabe, gauza berberaren alegiñean. Naspildutasunezko ausardi onek seian asita datoz".

1.838an Loraillaren 10ean, Zaratiegi ta Elioren epaiketaz batera Lizarran, guda alkarrea batzen zan etxea arrapaka saskildu eben matxinatuak.

1.838ko urte onetan, liberalaren guda lozte eta egon ziran errietan urduritasun aundiak sortuta egon ziran, Espainako gobernuaren ordaindu eziña betikoa zalako, eta beste aldetik liberalaren guda nagusiak indarkeriz, erriko Udalai sekula ez ebazan ordainduko diruak kentzen eutzelako, gudarien janari ta sariak ordaintzeko.

O Donnellek, Donostiko liberal agintari gogor edo sutuui, tiroz ilko ebazala keiñatu ebazan

1.838ko urtean Marotok, oraindiño euki eban debekatuta itzultzea, baiña Gerge gudal nagusiaren utsegite ta gudaloztearen agintaritzan sortu ziran banaketaren bidetik, Vn Karlosek Marotori deitzea erabagi eban.

Eta 1.838an Loraillaren 15ean Karlosek, Marotori deitzen dautso etorri edin.

1.838an Loraillaren 19an Esparterok, Muñagorrigaz egon naian adoz geratzeko eta berari esateko, oraindiño ez zala aukerarik egon, bere “Foru ta Bakezko” asmoa ezartzeko. Ernanin aldarrikapen bat zabaltzen dau: “Liberalaren aldera joaten ziran karlista gudal nagusi ta edozein lerroko gudarien maillakoak, begirunez artuko zirala” esaten ebana. Eta emen bere guzur aundiena: “Euskalerriko Foruak lotsa aundiegaz zainduko ebazala”.

Zelan zaindu edo babestu gure Foru Legeak, 1.836an Dagonillaren 13an Madrilleko eguras etxean sarjentoren matxinadagaz, euren legez ezereztuta egon ba ziran.

1.838an Loraillaren 21ean karlisten matxintasunak Oñate ta Andoainera zabaltzen dira, gudal alkarte ta gobernuko “ojalateruen” aurka.

Emen gauza bat argitu bear dogu, Vn Karlosen gobernuko gotzain eta ministruak, “ojalateruek” zirala esaten eutsenai, ez eutsen emoten garrantzi aundirik, gudariak egiten eban lanari, euren eritzian JAINKOAK emongo eutsezelako guda orren garaipenak. Bai?.

1.838ko Lorail onetan Baionan, Euskalerriko lurralde bakotzatik ordezkari bat euki-ko eban batzar bat antolatu zan, Gonzalez ta Arnaotar Bizenteen lendakaritzapean: Araba aldetik Alamedako markesa, Bizkaitik Uhagontar Paskual, Gipuzkoatik Billafuerteseko kondea, eta Nafarroatik Bidarte.

Eta batzar onen ariak izango ziran Muñagorrik erabili ebazanak, karlistaren aldean nastualdi edo matxintasunak sortu zitezen. Liberalak, 1.839ko Urtarrillan Muñagorri alboratuta ezereztu ebana, “Forubako Bake Gizona” eta azpikari trebea aurkitu ebelako Abinaretagaz.

1.838an Bagillaren 20tik 22ra, Urizarreko mendikateetan⁽¹⁾ Espartero liberalak, Gerge ta Yaniztar Juan Antonio karlista gudal buru nagusiaren indarrak menperatzen dauz, eta Bagillaren 25ean Vn Karlosek Gerge karlista gudal nagusia agintaritzatik kenduta Maroto izendatu eban.

Karlistak emen banandu ziran, sortu ziran alde bi onein erdian gorroto edo ezin ikus aundiak sortuta.

Marotoren alde, Elio, Zaratiegi, Gomez, Urbiztondo, Billarreal, Ramirez ta Igeritegitar⁽²⁾ Aita Zirillo, Erro eta Borbon ta Parmatar Sebastian errege semea egon ziran.

Marotoren aurka, Fray Domingo Leongo gotzaiña, Aita Larraga, Etxebarria, Arias Teijeiro, Labandero eta Montero, Garzia, Gerge, Moreno, Sanz eta Cabrera gudal nagusien laguntzagaz.

Maroto ta Esparterok, artu emon onak euki ebezan Amerikaren kolonizaziozko gudan alkar ibili ziralako, eta alde bietan sal-erosle ibiltzen zan Borgotako mandazai Etzaidetar Martin alde batetik, eta Bilboko ingeles guda itsasontziren abia-lekuan egon ziran Hay eta Wilson gudal nagusien bitartez bestetik, asi ziran Maroto ta Esparteroren guda amaitzeko alkar izketak.

Iñok ez eban igarri Marotok erabilten eban azpiko joko ori, Karlosek gudaloztearen agintaritzta emon eutson orduan, karlista gudalozteak ezin obeto era berritu ebazalako, gudariak len euki eben indar ta kementasunera aldatuta.

(1) Urizarreko mendi-kateetan = cordillera de Peñacerrada. (2) Igeritegitar = de la Piscina.

Muñagorrik bere bizi kondairan esan dogun lez, bigarren alegiñetan asiko zan emen, alperrik baiña, espainolek bera baiño saltzaille obiagoa aurkeztu ebelako.

Espainolentzat, Abinareta izan zan benetako gizon saltzaillea, “Fuero-bako Bakea” eskeintzen eutselako euri, eta len bere azpi joko aipatu barik geratu dan lez, salatari onek Baionatik erabilten ebazan: Donostiko Udaletxearen idazkari Alzatetar Lorentzo, Gipuzkoako lurraldean politikako buru, Amilibiatar Eustasio, Ernaniko Alkate Goikoetxeatar Inazio, karlistaren lurraldean bizi zan Arizmenditar Mariano eta olako agintea euki eben judas edo salduko Euskal gizonak, espainatarrai bere ixil jokoan saltzaillezko mezu orreik emoteko.

1.838an Uztaillaren 15ean Espartero, Biana ta Lodosaren errien arteko Labraza erri-txoan sartzen da.

1.838an Uztaillaren 24tik Dagonillaren 24ra Morellan, Cabrera ta Griñotar Ramon karlistak, Oraa ta Lekunberritar Martzelino liberalari irabazten dautsie.

1.838an Urrillaren 1ean Zaldubako⁽¹⁾ Maella erri-txoan Cabrera ta Griñotar Ramonek, Pardiñas liberalaren gudar nagusia menperatzen dau, liberalaren talde aundiena eze-reztuta, Pardiñas bera be il eta geratu ziran 1.300 gudariak ozta ozta Kaspera elduta, euri laguntzera etorri ziran Albarezta Paskual koronela eta Blaser ta San Martintar Anselmo Zigako markesari esker.

Kabreraren esanetan 3.115 gudari euren agintariekaz atxilotu ebazan.

1.839ko urte onetan Maroto ariñoag ez bazan asi, Isabelen gudar nagusiakaz asten da berba egiten.

1.839ko Urtarrillatik, Vn Karlos erregearen gudarlegian Tejeiro gudar nagusiaren aldekoak ziranak, eta Maroto zaleen artean asten dira, gero ta biziago izango ziran eztabaidak, marotistak Isabelen gudar nagusiakaz alkar berba egitekoaren aldekoak ziralako.

1.839an Urtarrillaren 15ean Marotok, Vn Karlosen ondoan azpikari lez ipini eban Garzia ta Orejon-tar Jose bidez, Esparteroren bigarrenagaz berba egiten dau, alkar izketa orreitan urrengo mezuaren antolakuntzak ezarrita. Marotok ortik aurrera, Garzia ta Orejontar Jose bitartekoekaz Esparterogaz, artu emon aundia euki eban.

1.839ko Otsailan Maroto beren gudarlegiaz Tolosara joan da, Gartzia ta Sanz-tar Pablo gudar nagusia eta Ibañez idazkaria atxilotzeko agindua emon eban, gudariak matxinatu zitezen alegiñetan ibili ziralako. Uriz eta Karmona Lizarrara bialdu ebazan, Garzia ta beste gudar nagusiakaz alkatu zitezen eta matxintasunezko alegiñ orreik ez ba ziran geratzen, danak tiroz ilko ebazan keiñada egin eutsen.

1.839an Otsaillaren 14an, Maroto ta Esparterok antolatzen asi ziran 1.839ko egu-nearen alkarrizketak.

1.839an Otsaillaren 17an Maroto Lizarran sartu zan bere gudarlegiakaz eta gaba orre-tan, Garzia gudar karlista nagusia arrapau eban Lizarrako ate baten, apaiz jantzita iges egiten egoala.

1.839an Otsaillaren 18an Marotok, Garzia, Sanz, Gerge ta Yaniztar Juan Antonio, Karmona brigadierra eta Uriz intendentiako arduradun karlista gudar nagusiak, Esparterogaz bere izketaldi orre in aurkakoak ziralako eta gudarlegiak beren aurka matxinatzen ibili ziralakoen aitzakiagaz, bostak tiroz ilteko agindua emon eban.

Marotok, Vn Karloseri bere maltzurrezko joko ostonduteko, ez eutson esan ezer ilke-ta orreik egiten joan zala, bestela epaiketaren bidez bere azpikerizko joko ori jakin ebalako

(1) Zalduba = antiguo nombre Euskeriko de Zaragoza.

agirian geratuko zala, eta gudal nagusiak aske itxiz gain, bere lagun aundia zan Esparterogaz Espainaren alde saldukeriz ibili ziran egiten bakezko alegiñak utsean geratuta, bere bizia be dangilizka geratzen zalako.

Orregaitik eta Vn Karlosen bigunkeriaren aurrean jauntxu agertzen zalako, gudal nagusi orreik judazkeriz, ezeren epaiketa barik bialdu ebazan eriotzera.

1.839an Otsaillaren 18an Marotok, Lizarrako “PUY” Baselizaren orma osterera eroanda: Gerge, Garzia, Sanz, Uriz eta Karmona Karlosen gudal nagusiak tiroz il ebazan bostak.

Bertan dago burdiñezko oroipengarri bat euren omenez.

Eta Lizarrako illerrian, gudal nagusien arrillobian dagoz euren gorpuak obiratuta.

Arrillobi orreitan ereñoztatuko gurutz azpian ta liseko lora artean burni xafla bat dago Nafarroako antziñatar edo tradizio zaleak idatzita:

“Dios, Patria, Rey. A los Generales Carlistas Garcia, Sanz, Guergè, Carmona, Uriz, fusilados por el nefasto Maroto en este sitio, el 18 de Febrero de 1.839. Dedicamos este piadoso recuerdo los tradicionalistas de Navarra. R.I. P.”

1.839an Otsaillaren 20an Marotok eskutitz bat bialdu eutsen Vn Karloseri, sortu ziran gertakizunak beren erara oarturik egjezan.

1.839an Otsaillaren 21ean, Vn Karlosek, azpi-suge edo saltzaille bat zala asarre salata, Maroto kendu eban bere agintaritzatik. Maroto baiña, egoeraren nagusia zan eta Vn Karlos ez zan gauza izan Maroto bere lekutik kentzeko.

1.839an Otsaillaren 24an Karlosek, agindu baten bidez osterera izendatzen dau Maroto gudal nagusi lez, eta Zaratiegi ta Elio gudal nagusiak askatu ondoren, Marotoren aurka egon ziran gudal nagusiak Frantzira erbesteratu ebazan. Ortik aurrera, zalantzak gogortzen asi ziran.

1.839an Otsaillaren 25ean Maroto, Vn Karlosen aurrean aurkeztu zan, ilketaren gora bera ezer aitatu barik.

1.839an Epaillaren 3an Marotok, ostera salatzen dauz erbesteratuta egon ziran gudal nagusiak, eta berak jakin ez arren, bertan be eukezan bere aurka asita egon ziran gudal nagusiak. Gertatu zan dan guztia, Marotoren maltzur eta saldukerizko jokoagaitik sortu zan.

1.839an Jorraillaren 17tik Loraillaren 13ko egun bitartean Kantabrian, Ramaleseko borroka.

Maroto izan zan karlista gudaloztearen agintari eta Liberal gudaloztearena Espartero.

Liberalaren indarrak bikoiztu egiten ebazan gaiñetik karlistarena, eta laukotu egin ebazan Marotok, 17 batallotik 8 bakarrik ibili ebazalako.

Geiago, Guardaminoko gaztelua babesten egon zan Karreras gudal nagusi karlistari, Marotok borrokan asi orduko etsaimentzeko agindu eutsonean.

1.839an Jorraillaren 27an karlistentzat ain garrantzi aundikoak izan ziran Moro ta Mazo mendi bizkarrak, Marotok aurkako alegin aundi barik itzi eutsezan liberalai.

Gero borrokatu ziran gogor euren gazteluak zaintzeko, baiña atzeratu bear izan eben kalte aundiekaz, Guardaminoko kañoien babesera.

1.839an Loraillaren 8an Esparterok goizetik, Guardamino ta Ramaleseko gazteluak erasotzen dauz, arratsaldeko lenengo orduetan barrura sartuta, berton egon ziranak baiña sua emon eta iges eginda, utzirik egon ziranak.

1.839an Loraillaren 11n Karlistek, Bizkaian Karrantzako ibarrean euken aurkako mugatik alde egin eben.

Gudari karlistak bitartean, saldukeria egon zala asi ziran gogoratzen eta gaur badakigu egia zala gudari karlistak susmatzen ebana.

A ta guzti borroka gogorra egin eben, alde bietatik 2.000 illak egon ziralako, baiña karlistentzat borroka au asko esan gura eban, Guriezon kañoitegiko labak galdu ziralako eta Kantabriako bideak moztu.

1.839an Loraillaren 13an Guardaminoko gaztelua inguratuta geratu zan eta Marotok bertan egon zan Karreras zuzendariari aginduta, liberalari etsaimendu eutsen gaztelua eukazan guda tresneri guztiagaz eta liberalak arrapau ebezan gudariak karlisten aldera bialdu ebazan baldintza onegaz: Ezin ebela izkillurik artu, arik eta eurak, beste ainbeste gudariekin truke egin arte.

Karlistek Gordejuelan, galdu ebezan Molinarreko gaztelu eta Guriezoko kañoigintzak.

Espainako gortekoak Esparterori, garaipenezko ekintza onen guztiagaitik “Garaipeneko Dukea”⁽¹⁾ izendatu eban.

1.839an Loraillaren 19an Muñagorrik Auñamendiak aldatuta, Urdaxeko gazteluagaz jabetzen da denboraldi baten.

1.839an Loraillaren 22an Maroto antolaketak egiten asi zan, Frantziako gobernuek, artekaritzazko ardurak artu egiazan gudalozte bien artean, eta onen erantzuna ez ebalako on artu, ingelesen billa asi zan, eta Uztaillaren 20an Lord Hayekin lortu eban artekaritza ori.

1.839an Loraillaren 29an Esparterok Balmasedan sartzen da.

Argi dago emendik aurrera eta bai ariñago be, ez ziral geiago borrokatu bear, Vn Karlosek bere gudalozteetan indar aundia eukela ikusita eta ainbeste urte borrokazko alegiñean ibili ondoren, zalantza aundiak euki ebazalako bere barnean.

1.839an Bagillaren 28an, Luis Felipe erregearen izenean, Soult Frantzez mariskala ipini eben artekari lez, Karlos eta bere emazte Beirako Dukea Espainako erregetzari ukatuta, eurak gura eben erbesteko etxe baten bizi zitezen, eta eurak uzte au ez ba eben onartzen, Espainako kondea ta Kabrera gudal nagusiak sinatu egiezala erabagi oneik.

Beste txatal bat be euki eban agiri onek, Maria Kristina erbesteratu, eta bere alaba IIn Isabel Karlosen seme nagusiagaz ezkondata Espainako errege zitezen, Euskalerriko Foru Legeak 1.830n urte arte orduko euki ebazan jabetasunean beti lez itxi eta gudari karlistai euren maillakaz Espainako gudalozteetan lerrokatzeko almena emoten ebana.

Elkar izketa oneik eta gero aipatzen diranak, ez eben euki aurrerakuntzarik, Espartero lenengo eta Espainako gortekoak Euskalerrriaren menpetasun atzean ibili ziralako.

Eta egizko arrazoiaren aurka, saldukeri ta indar bidetik alan gertatu zan, indarkeriaren keiñuagaz eta guzur ta amarrukeri utsegaz Esparterok, Euskalerrria menperatu ebalako.

Gaurko Euskaldunak, gaiñean daukagun indarrezko guzur aundi ori da, Europaren aurpegian egia aurkeztuta argitu ta garbitu bear doguna, Euskaldun lez bizi gura ba dogu.

1.839an Uztaillaren 20an Marotok, Kantauriko itsas inguruak zaintzen ebazan Lord Hay itsasontziren kapitaiñagaz berba egiten dau, Diego de Leon karlista gudal nagusiak

(1) “Garaipeneko Dukea” = Duque de la Vitoria” Espartero.

Elliot-en ituna apurtu ebala aitzakiaregaz, gualozte bien artean Ingelesaren bitartekoa billa ibili zalako.

1.839an Uztaillaren 20an Esparterok, Urkiolako San Antonio artzen dau, karlistai atzeratuazota.

1.839an Uztaillaren 29an sortu zan Espartero ta Lord Hayen arteko alkarriketa, onek Esparterori aurkeztuta Marotoren adierazpenak.

Esparterok on artu ebazan Marotoren eskeintzak, baiña Esparterok Espainako jaurkintzan aurkeztu ta gero esan eutson. Eta Espainako gorrekoak, Karlosen gualozteak Isabelen ama Kristinaren aginpean geratzen ba ziran, erantzun da.

Alkarriketa oiek, karlista gudarien belarrietara eldu ziran eta Bera, Lezaka ta Urdaxen Marotoren aurka matxinatu ziran.

1.839an Dagonillaren 19an Vn Karlos bera be salduta, Maroto bere agintaritzan legeztu egiten dau.

1.839an Dagonillaren 22an Espartero Durangon sartzen da eta alkarizketak azten dira alde bietako gual nagusien artean.

1.839an Dagonillaren 24an Maroto, liberalaren gual nagusi Zabalagaz alkartzen da, Esparteroregaz berba egin gura ebala. Eta Marotok bere gual nagusiekaz berba eginda Vn Karloseri esan eutson zelako asmoak euki ebazan.

1.839an Dagonillaren 25ean, Elgetan erri agintari eta gual nagusiekaz egin zan batzarrean egon zan Vn Karlos, eta an inguruan egon ziran gudariak lenengo gaztelera ta gero beste bateri aginduta euskerara itzultzeko berba egin ebanean, Marotok gudariak keiñua eginda, gudariak Maroto ta pakea asi ziran aldarrikatzen, eta Karlos laguntza barik ikusi zan ezkerro Lekunberrirantza iges egin eban.

1.839an Dagonillaren 26an Abadiñoko San Antolin baselizaren izketaldian euki eben lenengo ikuste Maroto ta Esparterok.

Eta elkargoaren baldintzak idatzi ziranean, iñork ez eban sinatu gura Marotok baiño.

Agiri onen zentzuak, Foruen baieztatzea, ta Espainaren aberriko legeak adoztasunean etorten ba ziran: “Sin perjuicio de la unidad constitucional de la monarquía” esan gura eban.

1.839an Dagonillaren 27an izketaldiko arremanak apurtuta Marotok, parkamena eskatu eutson Vn Karloseri, eta gualoztearen prestakuntza agindu eban kristino gualoztearen aurka.

De la Torretar Simonek baiña, Bizkaiko gudari-taldearen gual nagusiak ez eban onartu agindu ori, eta or erabagi zan gudaren amaiera.

1.839an Dagonillaren 28an Marotok, iñoren laguntza edo baimenik bage de la Torretar Simon gual nagusiarena izan ezik, ontzat artu eban Bergaran egingo zan alkargoa.

1.839an Dagonillaren 30ean Marotok, gudaren amaiera aldarrikatu eban.

1.839an Dagonillaren 31n Bergaran alkartzen dira Maroto ta Espartero, eta saldukerizko besarkada ondoren, Esparterori emon eutsoezan gaztelar bost batalloi, iru gipuzkoar eta Bizkai-ko zortzi batalloi, Espartero bere aldetik, Foruak zaindu edo eraberrituko ebala eskeintzagaz.

Baitzeko berba orrekaz, gure “Foru Lege” edo “Lege Zarrak” Espainako gorrekoaren naikerizko borondatean geratu ziran eta Espartero bera izan zan lenengoa, bere espateagaz Foru Legearen buruak moztuko ebazanak.

1.839an Iraillaren 3an Bizkaiko Aldundia, Elorrioren oraindiño zortzi batalloi egon ziralako euren izkilluak emon gura ezean, Durangora aldatu zan, Aretxabala gudal nagusiaz Foruaren gora beran berba egiteko,

1.839an Iraillaren 4an, Dalloko apaiza bere gudariakaz Poblaziñoko errian errendatu edo etsaimendu zan, Bergarako egiune derrigorrez onartuta.

1.839an Iraillaren 10ean, Nafarroako Aldundiak aldarrikapen bat egiten dau, sasi gudan ibili ziran taldeak aienatu edo ezereztu zitezen, garaitzaille gudal nagusi⁽¹⁾ “Garaipenaren Dukea”⁽²⁾, Espainako jaurkintza eta askatasunaren Foruko lurraldeen artean, artekari lanetan ibili zalako, Foru Legeak euren legean babestu edo eraberritzeko.

1.839an Iraillaren 14an Vn Karlosek guzti au ikusita, borroka uztea erabagitzen dau, eta Dantxarineatik oraindiño leial eukezan Arabatar eta Napar gudariakaz Auñamendiko mugatik Frantzira aldatu zan.

1.839an Iraillaren 25ean Araban, Bergarako egiuneagaz babestuta, Gebaratarren gaztelua errendatu edo etsaimendu zanean, amaitu zan Euskalerrri ta karlistaren alde geratzen zan azkeneko zain tokia, Euskaldunak euren etxeetara joanda.

Eta Katalanak izan ziran Karlosen ikurra aurrera eroan ebena 1.839ko Dagonillatik 1.840ko Bagillararte.

1.839ko Urrillan Euskalerrria gudariz beteta itzi ondoren, Espartero 44.000 gudarigaz Zaldubara joan zan, bere gudaltegia Mas de las Matasen ezarrita.

1.839an Urrillaren 25ean eldu ziran Euskalerrira gure eraberritutako “Foru Legeak” bere txatal baten esaten eban araubide onegaz: “Sin perjuicio de la unidad constitucional de la monarquia”.

Eta beren bigarren idazkunean, gure “Foruak, Espainako erreñuaren orokorrezko konstituzio edo iraspenagaz egokituta” esaten ebana.

1.840an Urrillaren 12an Esparterok, Maria Kristina beren errege ordegotzatik kenduta, Espainako jaurkintza artzen dau, eta ortik aurrera gure Euskal Legearen zauriak zabaltzen asiko dira.

1.840an Abenduaren 15ean Espainaren bitarteko agindu batek, Euskalerrriko mugak, Ebro ibaitik Auñamendietara aldatzen dauz.

1.841ean Urtarrillaren 5ean errege agindu batek, gure “Foru Pasaia”⁽¹⁾, ezereztuten dau, Espainaren gobernuko erabagi ta agindupean ipinita.

1.841ean Dagonillaren 16an Espainako jaurkintzak Nafarroako Aldundiaren baime-nagaz, 1.839an Urrillaren 25ean sinatu ziran egiuneko legeari ezeren jaramonik egin barik, lotsagarritzko “Ley Paccionada” ezarri eban.

1.841eko Urrillan, Bizkaia, Gipuzkoa eta Araba Esparteroren aurka, ODonnellen matxintasunari lagundu eutsoen, Muñagorri be ilda, bere goiko kondairan esan doten lez, eta Espartero garaipenduta, ez eban galdu aurkeztu jakon aukera ori 1.841ean Urtarrillaren 29an gure Foru Legeak ezereztuteko.

Zazpi urteko guda au olan amaituta, Maroto ostera artu eben, kristino gudalozteetan gudal buru nagusi lez, eta Marotoren etxeko kondea izendatu eben.

Marotoren saldukeria eta Esparteroren maltzurkeriak, lenengoetatik argi ikusten diranak dira.

(1) Garaitzaille gudal nagusi = invicto general. (2) Espartero.

(1) Foru Pasaia = pase foral.

2.– 1go karlistadako lan guzti onen Ondorioa.

Orduko denboretan kokatzeko, eta txoriak euren goiko zerutik ikusten dabean antzera, nik uste dot alango begiraldi bat emon bear dautsagula Europako antzerki zabal oneri, giza ta errigizarte artean zer gertatzen zan ta zelan jokatzan eben berezko ekandu edo oituraren arauzko antolamenduakaz ikusi ondoren, jakin degun zer gertatzen zan denbora aietan.

2.1. Len: Lur, Aize, Ur, Zuaitz, Landara, Abere ta Gizaren Eskubideak.

Gure arbasoen amaibako eragipidetik ikasi genduan zer egin, Gaiak, bere izaerazko ezberdintasunaren ataltxo-alkartasunean ta zabaltasunean aurkezten dauzkuzan diteken⁽¹⁾ almen guztiakaz.

Jainkoari begira, bizitzaren egipidezko arlo zabal guztirako ordearen arduradunak danok eginda gagozela, eta Beren Legeak bizi garan guztiei bakez irauteko, oituraren edo ekanduzko orekak baiño besterik ez dabela eskatzen jakinda, bizitzaren edestiko denbora guztiak bardiñak dirala erakutsi euskuen.

Gai-Legezko Baitaren beartasunezko eskaera bidez, asieratik asi gintzazan gure Baitan nortasunduten antolakuntzazko eran ditekezan gauza guztien almenak, eta gizarteko egipidearen ekanduzko arloan konturatu, zor eskubideak dirala ikurrezko elburuak.

Jainkoaren Bizitz oneri, adierazpen ederragoagaz egiztatu edo erantzun al geinke?.

Nik ez dot uste, Jainkoa Berak daukalako Lege orren baldintzakaz oiñarrituz edo erperatuta Gaiaren zentzua, gure Baitan konturatu gindezan.

IVn gizalditik ona baiña, batzuegandik norberia legeztu zan, eta danok gure Baitaren arrazoizko argibidez dakigu “norkeria” lapurtza baiño besterik ez dala.

Europaren edestitik, ainbat menperatzailetasunezko arau-berrizte eta orren lege barriztearen aurkako aldi gogorragaz sartzen gara XVIIIIn gizaldi onetako gizarte eta erlijioaren aldetik.

Trebetasunezko erti-lan ederretan, apain-jariozko ordezenetik⁽²⁾, zillar edo argi ta garbitasunen erinketako⁽³⁾ aldira aldatu gintzazan, aurrerakuntza aundiak eginda.

Baita, XVn gizaldian Europaren gizartea ekanduzko bakera bideratzeko izan bear ziran, sutauts edo lerrauts, itsas-orratz, irarkolana eta ontzi oialetarako aurrerakuntza aundiak, danak, etortezan norkerizko asmo orren serbitzuan ezarrita, ez eben balio sasi jainkotasuna indartu ta borrokak gogortzeko baiño besterik, berezko arrazoa naste aundiagoetan sartuta.

Eta Nortasun ta Norkeriaren gudazko eztaibada odoltsu orrekin eltzen gara XVIII-XIX ta XXgarren gizaldi oneitara.

2.2. XVIII-XIX ta XXko gizaldetan, Europako Gizartearen konponbideak.

Gizaldi oneitan aurrerakuntz guzti orreikaz norkeria garaipenduta arautatu zan bidetik, guzurra ta lapurtzak goratu ziran euren adierazpen aundienetara, eta ez gara arritu bear:

Erriak, norkerien arauetara menperatzeko egiten ebazan kolonizazioakaz; Yopu gizon emakumeen sal-erosketagaz; Itsas lapurtzagaz; Beltz merkatuakaz; Erligiñoan agintzen ebazan dogma arauzko keiñuan indarrez egiten ebazan inkiziziozko erio-zigorrekaz, gizarteko gizon emakumearen bizitza euren norkerizko serbitzura egon ezik, ez ebalako

(1)Diteken = posibilidades. (2)Erti lan ederretan, apain-jariozko ordezenetik = dela representaci3n cargadamente oscura “Rococo” de las bellas artes. (3) Zillarraren erinketako aldira = tiempos de la luz y el refinamiento en las bellas artes “Plateresco”.

balio ezer; Gudal nagusien artean euki eben zigor-gabekeri ta agintarako larderia; Danok sasi jainkotasun orren serbitzura egotea; Ta erritarren txirotasunezko eramankizunagaz”. Europak, garaitutako norkei orren bidez, itxura ori emoten eban.

Euskalduna, Ego Amerika ta Europako jakintsuak gaur esaten daberen lez, sekula ez da izan menperatzailea, bere nortasunaren izatasunezko oituran, giza semealabak legez daukan zor eskubidearen aldekoa dalako, eta sinismen orregaz, askatasunezko demokrazi on baten eritzikoa izan dalako beti.

Euskalerrria, Europako denbora orreitan danon antzera baiña, erri ta giza lez bizirik irauteko, ez eban euki norkeizko arautegiaren txeberazko sare orretatik urten biderik, eta Europan ainbat borrokaldi nagusiak euki doguz gaur arte, norkeizko asmatzailearen gero ta gogorrezko guda legeak, Jainkoak ipinita daukazan Legeakaz topo egin arte.

Guzurra esan leike dala, baiña alan da, norkeiaren asmatzaileak ez dabelako gaur lez burua makurtzen, amiltegiiko nabaritasunaren aurrean agertu arte.

Eldu gara amiltegiaren nabaritasunera, eta besterik ezin egiñean, eldu gara arrazoizko izketaldira.

Or, alegindu bear gara gaurko Euskaldunak, gure edestiko gertakizunak ondo jakin eta gure euskal gorpuaren zauriak Euskereagaz ondo osatuta, Europaren aurrean aurkeztu degun Euskalerrriaren egi aundia.

2.3. Euskalerrriko errigizarteak, 1go karlistadako gudan igaro bear izan ebazan larrialdiak.

Karlista ta Frankoren guda ostetik, maltzur, guzur ta larderizko denborak izan dira, gazteak, euren norkeizko ulermenean ezarri zitezen, eta euren asarre bidez, sarritan entzun dodaz esaten, zer egin dabe gure aurrekoak?.

Nik, badakit gure gazteen berba orreik, daukien ezinkorrezko larritasun aldetik urte-tan dautsezela, arrazoizko egiagaz egiten dan ainbeste maltzur nastezko bidetik, gagozan jakintasunezko denboratan ezin dabelako ulertu, bizitzazko arlo guztietan eurei gertatzen jakiezanakaz.

Orregaitik eta goian esan dodan lez, txori begiraldi bategaz aurkeztuko dautsuet, Euskalerrriaren edozein erriko antzerkian zer gertatzen zan, karlistaren guda bidetik.

Eta karlista guda ostean liberal faziztaregaz, ta geroago Frankoren faziztak garaipendu ziranean, Euskalerrriko gizarte zelan geratu zan euren oinpean iñorako urten bide barik morroilpe.

Begitu daiguzan ba, goian azalkatu dodazan borrokarekaz, mendi baten albo bietatik zelan doiezan millaka liberalaren lantzadun zaldunak eta oiñezko gudariak euren izkillu ta kañoiezko tresneriekaz, mendi orren aurrean egon zan erritxoan karlistak arrapatzeko.

Eta karlistek iges egin ebelako edo an ez ziralako aurkitzen, erriko agintari, apaiza ta maisua erritarrakaz plazaratu, eta iltzeko keiñada edo meatxuen galdeketakaz ez ba ebezan eurak jakin gura ebenetik ezer lortzen, erritarren arteko amar edo bostetik, gizon edo emakume bat artuta tiroz ilten ebazan danon aurrean.

Eta zelan gizon edo emakume baten batetik bildur bidez, zeozer jakiten ebenean eta eurentzat garrantzizko gauza izaten zanean, erritar geienari abere ta diru guztiak kenduta, erriak erre egiten ebazan, erritarrak txirotasun aundienean itxita.

Bai mendiak erre be, liberalak basarteetatik aldatzen doiezala, karlisten susmor aurkitzen ziranean.

Goian aipatu dogu, zelan Karl Ferdinand Henningsenek liberalaren aldeko Ingelesak, denbora onetan esaten ebalu, In Isabelen gudalozteak Nafarroaren errietatik ibilterakoan, argi ikusten zirala euren zarraskiko asperkeriak.

Gure Euskalerriko errietan, orduko gizaseme emakumearen artean: bildur, ogibide, jende mea, edo ta nortasunaren eritzizko izaeran ainbat naste egon zalako, sinismeneko eritziaren arloetan naste aundiak egon ziran liberal edo karlisten alde bietan, eta geienak abertzaleak izaten ba ziran be, salaketaren bildur aundiak egon ziran, liberalaren zigorrez gain, Zumalakarregik berak be ainbat eriopeko zigorrak aginduten ebazalako, euren aurkako zelatan ibiltzen zirana.

Eta oraiñarteko guda guztien ostetan?.

Gaur bizi garan geienak dakigu 1.936-1.939ko urte artean, Frankok, berezko lege guztien gaiñetik egin eban basakerizko guda ostean, zelan geratu giñan morroilpe ezer ezin eginik. Eta zeozer egiterakoan, zelan apurtzen genduzan buruak, gogorkerizko guda indar orren aurka.

Guda orreitan alde bietako gazteen ilketaz gain eta negargarrizko inguru-begi ori ikusita, norkerisiko asmakuntzaloreien biotzetan ez dabe sendituko damu edo Jainkoaren bildurrik?.

Nik uste dok, politika ta erlijioaren jakintzazko goiko maillatik asita norkeri edo sasi-jainkotasunaren lapurrezko eritzian bizi gure dabela eta orregaitik ez gara arritu bear, gugaitik esaten dabenean: “Son como ovejas”.

Pozik baiña beste alde batetik, norkerian arautatuko legeak, Jainkoaren legeakaz topo egin dabelako, eta aurkako borroka nagusi orrekaz aurrera egin ezinik, arrazoizko alkarriketaren aldira agertu gara, gure bizitzak Jainkoak gai oneri ezarri Eutsozan Berzko Legeetan kokatzeko.

Lan aztuna aurrera begira daukaguna.

Itxarokorra baiña, Jainkoak bizitz oneitara eragille lez danori bialduta, eta zor eskubi-dearen ardurak ordezkatzeko aukera garbiak eukinda, gure bizitzaren amaieran, Jainkoaren aurrean benetako gizon-emakume lez aurkeztu gindezan, munduko gizaren baitak poztasan aundienetan kokatuz gain, gai mundu onen jaurkintza, beste zentzu oneko argitasun baten sartuko geunkelako, bearrezkoa dan, arrazoiazen ordezeko ardura bidetik.

2.4. Euskaldun gazteai.

Ikusi dogun edesti onegaz, Lenengo gazteari esan:

a) Gure ariñauko aita-ama, apaiz lekaide lekaimeak, ta agintaritzazko ordezkariak, naikoa egin ebela, guri Euskalerrri eder au, berak gaur daukan demokraziaren askatasuneko sinismen aundian aurkeztuteagaz.

b) Ekanduaren gora bera Jainkoaren Lege lez, denbora edo aldi guztiak bardiñak izan da, eta Lege orren ordezkartza bakarrik eskatzen dauskuelako danon Baitari. Beren betiko legea, zuen bizitzazko belaun aldian jatorriz agertuta, zuen ardurazko txanda dala, berezko lege berezi orreik, oraingo eragille lez ordezkartzea.

d) Izkillu ta lerkain barik, norkerizko gizon maltzuraren atomozko guda tresnak, Jainkoaren Legeakaz topo egin da beartuta, gaurko edo betiko norkeriaren asmo bidetik urten egin bear dogulako, eta lots-aundiz Berezko Legeak berrezkuratuta, Gai-mundu onek oiñarrituta daukazan Legeakaz, eragille on-lez, gizaren eskubideak zuzendu.

2.5. Zer egin?.

a) Gure Euskalerrri osoan leen, Euskereak emoten dauskun nortasunaren sinismena osatu ta indartu

Eta Arana ta Goiritar Sabinok eskatzen eban antzera, jakintzaren arloak sakon ikasita, bizitzarako bear doguzan arlo guztietako lantegi ta antolatutako alkarteetan sartuta, gizarteko toki bat bera esanda be, ez daitela euskeratu barik geratu, erriaren osasuna sendatzeko.

b) Gure arbasoen eragipenetik, bizitz oneri ainbeste milla urtetan Jainkoak oiñarritutako Legeari begira, al eben adierazpen ederrenariko bat emonda: Gure Lege Zaar eta gizazko eskubidearen alde, gaur gure Baitan daukagun askatasunaren demokrazizko egarrrian, jakintzazko egi-bideak artu, Jainkoa eta gure Aiton-Amonakaz daukaguzan zor aundiak ordezkatzeko, bide bakar eta egitsuena dalako.

d) Iñoz baiño sinismen aundiagoregaz, mundu zabalean eta Europan batez be argitu ta erakutsi, gure ardurazko eragilletasuna zuzen ta garbietenarikoa dala, konturatu daitezzen, alango izar bat ezin dala alboratu, Europa ta Mundua gaur, alango erri-kudeatzaillan egarri dalako.

e) Eta gaur alderdikedetuta aurkezten bagara be, eta garai onen arrazoizko nasteagaitik, sasi edo ez-jakintzak bideratzen gaituen gorroto, bekaizkeri, burukoikeri eta norkerizko arrokeriak bazturtuta, Nortasunezko zentzun aundiz beti, gure Euskal Iparrezko Elburua artu bear dogu, goian esan doguzan guztiak ordezkatu gura badoguz.

Euskaldunak Ipar-lez kontuan euki bear dogu, Espainol kolonigille eritzizko menperatzaillak, Toledoko kaizar irudian daukien lapurkerizko guda indarragaz eta munduko gizaren eskubide guztien gaiñetik, euren norkeria ezarri gure dabela gure Euskalerrrian, eta lenbaitlen, orko estualditik urten bearra daukagu, Jaungoikoa ta Munduko gizari eskeintzea gura ba doguz, Euskerea bidez, Askatasunezko-Demokrazian lortu genduzan zentzunezko jakintz aundiak.

Euskalerrria oso zaarra da, bai gaztea be, eta nik badakit, Euskalerrriaren oraingo seme-alabak gai dirala, euren ordezeko ardura orreik alai ta sinismen aundiagaz beteko dabezala, eta benetan diñotsuet, zuen belaun aldiaren unetxo dala Euskalerrriaren Askatasunezko agertunea.

Atutzatar Paul

Zornotzan 2.010ean Azaroaren 4an

Ⓔ

Euskerazaintza

Euskeraren erri akademia
Academia popular de la lengua vasca
Lacademie populaire de la langue basque